

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

Nummer 2

September 2020

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

Het Bossche carnaval en de pokkenuitbraak van 1896

'Goedgekeurd dat dit jaar de carnavalsfeesten niet zullen gevierd worden'

16

De eerste schutsluis te Crèvecoeur (1701-1747)

Product van drie oorlogen

33

'Uyt de poot ghesoghen'

Gisbertus Voetius en het pamflet *Vertooninge des leugenachtigen miraeckel-geest*

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt ieder kwartaal en wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Lianne van Beek, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Coverfoto's: Erfgoed 's-Hertogenbosch, nrs. 55301,55295, 55337

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Carnaval zit diep in het DNA van de Bosschenaar, maar door de coronacrisis staat de editie van 2021 onder druk. Dat is niet de eerste keer. Rob van de Laar laat zien hoe het pokkenvirus in 1896 het carnaval bedreigde.

Hans Willems en Bram Steketee(t) leggen uit hoe de expansiedrift van Lodewijk XIV in de 17e eeuw aanleiding was om de defensie van 's-Hertogenbosch te versterken. In geval van nood konden grote ebieden onder water worden gezet. Om de stad ook dan te kunnen bevoorraden werd in fort Crèvecoeur een schutsluis gebouwd, maar dat ging niet zonder slag of stoot.

Lianne van Beek bespreekt 'wonderlijkje teekenen' die zich in 's-Hertogenbosch zouden hebben afgespeeld. Van Beek scheidt de feiten van de fictie en gaat op zoek naar de ware aard van een curieus pamflet. 'Wonderlijkje teekenen' heeft de redactie niet gezien, maar de ontvangst van Silva was wel degelijk wonderschoon. Hartelijk dank voor alle positieve, enthousiaste reacties. Het heeft ons nog meer gestimuleerd om verder te bouwen aan dit blad. Veel leesplezier.

Redactie Silva

Het Bossche carnaval en de pokkenuitbraak van 1896

'Goedgekeurd dat dit jaar de carnavalsfeesten niet zullen gevierd worden'

Rob van de Laar

In het voorjaar van 2020 kwam het dagelijks leven wereldwijd tot stilstand. De economie vertraagde en het maatschappelijk leven ging op slot. Tegelijkertijd draaide de gezondheidszorg overuren. De coronacrisis had een ongekende impact die nog altijd voortduurt. De invulling van carnaval 2021 staat op losse schroeven, ook in 's-Hertogenbosch. Dat is niet de eerste keer: in 1896 was een pokkenuitbraak de boosdoener. Hoe ging men daar toen mee om?

Het Bossche vastenavondfeest, dat al sinds de middeleeuwen een vast onderdeel was van het volksleven, had zich in de negentiende eeuw volgens de meer strenge katholieke burgers ontwikkeld tot een feest met liederlijke kenmerken. Diverse pogingen om de Vastenavond in te perken dan wel uit te bannen hadden geen effect. Het was een groepje jongelieden uit de gegoede middenstand dat in 1882 trachtte het feest te 'veredelen' door middel van het spel van het fictieve driedaagse dorp Oeteldonk en een optocht. Dat had het nodige succes, evenwel met vallen en opstaan. In 1896 had Oeteldonk dan ook een prominente en populaire plaats verworven in de stad en onder de burgerij. Het Oeteldonkse carnavalsfeest, met het unieke spel en de goed verzorgde creatieve optochten, mocht zich bovendien verheugen in een steeds toegenomen landelijke populariteit. Verhoudingsgewijs schonken de vele landelijke en regionale kranten er meer aandacht aan dan aan welk ander carnavalsfeest ook. Ondanks het feit dat de excessen verminderden, bleven er onder de meer behoudende, katholieke inwoners anticarnavalsgevoelens bestaan. Met name de dronkzucht en het dragen van allesverhullende maskers was hen een doorn in het oog.

'Intocht van Paul Kruger'

De organiserende Oeteldonksche Club had, na een dipje van enkele jaren, sedert 1891 weer de organisatie van de carnavalsevenementen op zich genomen. Na een periode van drie jaar trad de president van de club, Constant Tilman, af.

OETELDONKSCHER CLUB.

De Raad van Elf heeft eenige zeer goede plannen voor den optocht gereed en wenscht die op de

Algemeene Vergadering op Zondag 19 Januari a. s.,

12½ uur precies, voor te leggen, in de Bovenzaal van Café UPHOF.

HH. Leden, die aan den optocht wenschen deel te nemen, worden verzocht zich op dien datum aan te melden.

Nogmaals wordt dringend aangedrongen op eene trouwe opkomst.

DE RAAD VAN ELF.

Linksboven: Eduard van de Mortel in zijn functie van (minister-) president van de Oeteldonksche Club in 1898. Rechts van hem Frans Stolzenbach als Driek Pakaon, veldwachter van Oeteldonk, hier in diens functie van pedel van de club (collectie Nationaal Carnavalsmuseum 'Oeteldonks Gemintemuzeum', foto Pierre Weijnen).

Rechtsboven: advertentie van de Oeteldonksche Club in de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, 13 januari 1896.

De leden kozen begin 1896 een nieuwe president in de persoon van de 26-jarige Eduard van de Mortel.¹

Eduard was de zoon van de toenmalige wethouder Jan van de Mortel. Na een om gezondheidsredenen afgebroken legercarrière, waarbij hij het tot kapitein had gebracht, was hij op dat moment nog werkzaam bij de wijnhandel Fa. van Rijckevorsel en Tilman. Het jaar daarop zou Van de Mortel worden benoemd tot directeur van de 's-Hertogenbossche Brandwaarborgmaatschappij, een functie die hij zijn verdere werkzame leven zou vervullen.²

¹ Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant (PNHC), 8 januari 1896.

² PNHC, 28 september 1937. Artikel t.g.v. de 70e verjaardag van Eduard van de Mortel.

Van de Mortel zette zich met een aantal nieuwe bestuursleden – allen ‘zoons van eenige der aanzienlijkste en meest bemiddelde familiën in deze stad’³ – enthousiast aan de organisatie van carnaval 1896 dat zou plaatsvinden op 16, 17 en 18 februari. Een van de belangrijkste taken was het zoeken van een nieuwe Prins, na het overlijden in 1894 van de populaire Prins Amadeiro II, Johan Rudolf Gostelie. Als onderwerp voor de optocht koos men voor de ‘Intocht van Paul Kruger, president der Transvaalsche Republiek in Oeteldonk’.

Op 19 januari besloot de club om een wagen toe te voegen, gewijd aan de gemeentearchitectuur, met daarop ‘den heer ingen.arch. met negen opzichters, geïnspecteerd door den wethouder van openbare werken’.⁴ Met de ‘wethouder’ doelde de club op... Jan van de Mortel, de vader van de kersverse Oeteldonkse president. In die tijd was de Oeteldonsche Club van 1882 geheel en al verantwoordelijk voor de optocht; deelname van andere verenigingen bestond nog niet. De horeca en verkopers van carnivalsattributen – denk aan maskers, kostuums en pruiken – hadden hun waren veelal reeds ingekocht dan wel besteld. De stad maakte zich op voor een groots carnaval dat wederom door vele bezoekers van buiten een succes zou worden. Maar donkere wolken pakten zich samen boven de snode plannen.

Pokken in 's-Hertogenbosch

De uit bijna 30.000 zielen bestaande stad bezat al jaren de twijfelachtige eer om de gemeente met het hoogste sterftecijfer van de grote Nederlandse steden te zijn. De oorzaken daarvan lagen bij de slechte hygiënische omstandigheden in de arbeidersbuurten en de Binnendieze die als een open riool fungeerde. Jaar op jaar had de Plaatselijke Gezondheids Commissie daarvoor gewaarschuwd en aangedrongen op drastische maatregelen, maar veelal zonder resultaat. De commissie, aangesteld door de Raad en bestaande uit gerenommeerde artsen, had haar hoop gevestigd op een bouwverordening voor de nieuwbouw van arbeidershuisvesting op de eerste uitbreidingswijk ten westen van de stad, Het Zand.⁵ De slechte omstandigheden in de stad leidden geregeld tot besmettelijke ziekten zoals cholera, mazelen en pokken. Men was vooral beducht voor de gevreesde en zeer besmettelijke pokkenziekte. Deze ziekte met vaak een dodelijke afloop had in de loop der eeuwen ontelbare slachtoffers gemaakt, vooral in Noord- en Zuid-Amerika waar de inheemse bevolking niet bestand was tegen het door de Europese ontdekkingsreizigers geïntroduceerde variolavirus. In de negentiende eeuw was de ziekte echter

³ Het Nieuws van den Dag; kleine courant, 9 december 1895.

⁴ De Noordbrabantse (DNB), 21 februari 1896.

⁵ Zie de jaarverslagen van de Plaatselijke Gezondheids Commissie in de jaren vóór 1897.

In de dezer dagen gehouden vergadering der Oeteldonsche-club is besloten, om, wanneer zich uit de leden genoegzame deelnemers aanmelden, dit jaar met Carnaval een optocht te houden.
Tot president der club is gekozen de heer Ed. Van de Mortel en tot secretaris de heer Muskeijn, 1e luitenant der infanterie.

Bron: PNHC, 13 januari 1896.

Er was nog veel aversie en wantrouwen tegen het pokkenvaccin volgens deze spotprent van James Gillray uit de negentiende eeuw.

al behoorlijk onder controle gebracht. In 1896 was het precies honderd jaar geleden dat de Britse arts dr. Edward Jenner een vaccin had ontwikkeld door middel van inenting met koepokken. Een inentingsplicht was er echter niet en ondanks het bestaan van een afdoend vaccin waren er toch nog velen die er om uiteenlopende godsdienstige of maatschappelijke redenen voor kozen om geen gebruik te maken van deze vaccinatie. Vooral in arbeidersgezinnen was dat vaak het geval. Lange tijd wisten de autoriteiten de ziekte buiten de stadsmuren te houden, maar in 1893 had zich één geval voorgedaan, gelukkig zonder dodelijke afloop. In 1894 liep dat aantal op tot 22 gevallen, waarvan vijf mensen kwamen te overlijden.⁶ Dat was overigens niets vergeleken met de mazelen, een ziekte die in dat jaar de kroon spande met een aantal van 357 patiënten en twaalf overlijdens. Het jaar erop, 1895, nam het aantal pokkenlijders echter gestaag toe tot 89, waarvan er 21 overleden.

‘Witkalk met kwasten en versch bedstroom’

Het was nu zaak om lokaal meer actie te ondernemen. Bewoners werden door het stadsbestuur aangeraden geen omgang met besmette personen en hun gezinnen te onderhouden en geen goederen aan te nemen.

⁶ Jaarverslag van de Plaatselijke Gezondheids Commissie over het jaar 1894 in Jaarverslag gemeente 's-Hertogenbosch, bijlage I.

Goederen van patiënten nam de politie in beslag om ze uiteindelijk in de verbrandingsoven te vernietigen. Desinfectie van de huizen was het parool. Zieken werden veelal opgenomen in het ziekenhuis of werden in quarantaine gezet in een ruimte even buiten de Sint-Janspoort. Alle inwoners waren verplicht om elk geval van besmetting aan te geven bij de overheid. Verzwijgen leverde een proces-verbaal op, gevolgd door een forse boete. Voor de woningen in de 'achterbuurten' stelde de gemeente witkalk met kwasten en vers bedstro ter beschikking. De doorstroming van het open riool, de Binnendieze, werd bevorderd. En natuurlijk opende het stadsbestuur de ruime mogelijkheid voor eenieder om zich kosteloos te laten vaccineren of revaccineren. De genoemde maatregelen publiceerde de gemeente in alle lokale dagbladen en in 5000 folders die huis aan huis bezorgd werden, vooral in de 'minder goede buurten'.⁷

Aankankelijk leken de maatregelen effect te hebben, maar begin 1896 was er plotseling toch een toename van dertig gevallen waarbij vijf overlijdens te betreuren vielen. Het baarde de Gezondheids Commissie grote zorgen. De toename werd onder andere geweten aan de drukke kerkgang rondom de Kerst en de nieuwjaarsfestiviteiten. Beide zorgden voor een opeenhoping van mensen en waren dus een bron van besmetting.

De maatregelen werden opgevoerd en sommige fabriekspatrons lieten hun voltallige personeel inenten, zoals gebeurde bij Van den Bergh's Stoomschoenfabriek met 250 werklieden. De kosteloze vaccinatie- en revaccinatie-mogelijkheden verruimde de commissie naar meerdere dagen en meerdere locaties.⁸

Bron van besmetting

Ondanks al die maatregelen en ondanks het feit dat de inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht nog geen aanleiding had gevonden om de uitbraak als epidemie aan te merken, zond de Gezondheids Commissie op 30 januari een verzoek naar het college van B en W. Bij monde van haar voorzitter, geneesheer dr. Van der Hagen, vroeg de commissie aandacht voor de aanstaande, ongetwijfeld drukbezochte carnavalsfeesten. Er werd verzocht te besluiten dat de feesten 'niet mogen doorgaan'. Dat er enige twijfel binnen de commissie bestond, bleek tijdens een onderhoud van de burgemeester met de voorzitter en een lid van de commissie. Zij gaven toe toch 'geen groot bezwaar te zien tegen carnaval wanneer de ziekte niet erger wordt'.⁹

Het is op z'n minst verwonderlijk dat precies op de dag dat het stuk van de commissie bij de gemeente binnenkwam, het streng katholieke dagblad *De Noordbrabanter*

7 Jaarverslag gemeente 's-Hertogenbosch 1895, bijlage I.

8 Ibidem, 1896.

9 Ingekomen stukken Gemeenteraad Ht 1896, Ag.nr. 160, NSA 1550.

Bekendmaking.

GEMEENTEBESTUUR van 's-Hertogenbosch ;

Kosteloze gelegenheid tot inenting tegen de pokziekte (vaccinatie en revaccinatie:)

elken **Zaterdag** om half twee aan het bureau in de Lepelstraat tot inenting (vaccinatie) met afgifte van bewijzen (pokkenbriefjes :)

elken **Maandag, Dinsdag, Woensdag en Donderdag** des avonds om 7 ure, tot revaccinatie, zonder afgifte van briefjes ;

elken **Vrijdag** (en voorloopig ook Zaterdag 8 en Maandag 10 Februari) van 1 tot 5 ure namiddag, aan het Groot-Ziekengasthuis, tot vaccinatie en revaccinatie.

Den ingezetenen wordt dringend aanbevolen algemeen gebruik te maken van de opengestelde gelegenheid.

's-Hertogenbosch 6 Februari 1896.

De Burgemeester
V. D. DOES DE WILLEBOIS.

J. H. POELL-DE ROOIJ, 'S-HERTOGENBOSCH.

Bekendmaking van de burgemeester met betrekking tot het verruimen van vaccinatie- en revaccinatie-mogelijkheden, 6 februari 1896. Dit schrijven werd afgedrukt in kranten en via pamfletten huis aan huis verspreid, voornamelijk in de 'mindere' buurten.

een redactioneel opinieartikel plaatste onder de kop 'Pokken in Den Bosch'. Directeur van genoemd blad was Hendrikus Thijssen, een diepreligieus man, geboren te Rotterdam, die sinds drie jaar de scepter zwaaide en een uitgesproken tegenstander was van het Bossche carnavalsfeest. Zijn krant geneerde zich niet om te stellen tegen carnaval te zijn. Dit in tegenstelling tot de meer vrijzinnige *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant*, die het carnaval openlijk een wam hart toedroeg. Thijssen was ook de drijvende kracht achter het afschaffen van carnaval in 1917.¹⁰ De redactie van *De Noordbrabanter* verbaasde zich in het artikel dat de Gezondheids Commissie nog geen verzoek tot de Raad zou

10 Rob van de Laar, 'Carnaval gedurende de Grootte Oorlog', in: 's-Hertogenbosch en de Eerste Wereldoorlog (Uitgeverij Aspekt, 2018) pag. 505 e.v.

hebben gericht. De bisschop had zelfs al voor het verplichte kerkbezoek dispensatie verleend aan de pokkenlijders, dus ook de gemeenteraad diende te volgen met vergaande acties. 'Zal er geen verbod worden uitgevaardigd waardoor we tenminste dat jaar van de Carnaval bevrijd blijven?', zo vroeg de redactie zich af. Het beroep op actie werd nog verhoogd door de vraag of de Raad wel de verantwoordelijkheid zou durven dragen om het carnaval te laten doorgaan terwijl een besmettelijke ziekte zo veel slachtoffers maakte. Het artikel lijkt opgesteld als steun voor het reeds ingediende verzoek van de Gezondheids Commissie. Het stuk ging gepaard met een ingezonden brief van een met 'X' getekend persoon van nagenoeg dezelfde strekking.¹¹

'Carnaval de hoofdbron van bestaan'

Via de dagbladen waren de burgers inmiddels op de hoogte van het verzoek aan B en W. De stad raakte in rep en roer, met name natuurlijk de carnavalsvierders en in het bijzonder de middenstand. Een drietal in de haast samengestelde petitie bereikte het stadsbestuur, slechts enkele uren voor een daartoe bijeengeroepen raadsvergadering. Eén brief was van de weduwe Van Lieshout, die van oudsher in de Kerkstraat een winkel in carnavals-

Advertentie Wed. P. van Lieshout in de Provinciale Noordbrabantse en 's-Hertogenbossche Courant, 25 februari 1895.

attributen dreef. Zij had haar spulletjes al ingekocht en vreesde voor het voortbestaan van haar bedrijf. Niet doorgaan zou de 'doodsteek' betekenen. Niet alleen voor haar, maar ook voor andere winkeliers, zo betoogde zij. Er waren er velen die 'met Carnaval hunne voornaamste inkomsten hebben van het geheele jaar en waarvoor Carnaval de hoofdbron van hun bestaan is', zo schreef een 26-tal 'neringdoenden' in hún verzoek om carnaval toch vooral niet te verbieden. 's-Hertogenbosch bezat in dat jaar zo'n 170 zaken die iets met horeca van doen hadden, waaronder ruim 90 tapperijen, 23 cafés en enige tientallen koffiehuisen, logementen, slijterijen en bierbottelaars.¹²

¹¹ DNB, 31 januari 1896.

¹² Adresboek 's-Hertogenbosch, 1896.

Drukke tijdens de optocht van 1892 (foto Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 56589).

Op zondag 2 februari hield de Oeteldonksche Club in Place Royale een geplande vergadering die tot doel had om afspraken te maken met de optochtdeelnemers, onder andere over het nemen van de maat voor de kostuums. Die bijeenkomst moet een geheel andere intentie hebben gekregen. Ook de Raad van Elf en aanwezigen waren immers op de hoogte van de belangrijke gemeenteraadsvergadering de volgende dag, over het al dan niet doorgaan van carnaval. Het lijkt dan ook aannemelijk dat de oorsprong van het derde verzoekschrift gevonden moet worden in deze vergadering. De petitie was ondertekend door 129 'inwoners'. De eerste handtekeningen zijn te herleiden tot namen van personen die aan de Oeteldonksche Club gelieerd waren, zoals leden van de Raad van Elf waaronder de president van de club, Eduard van de Mortel. De ondertekenaars wezen op de overdriving van de status van de pokkenuitbraak. Het aantal gevallen was naar hun mening niet opzienbarend voor een stad met een dergelijk inwonertal (bijna 30.000). Zij wezen nog maar eens fijntjes op het jaar ervoor, toen er ondanks eenzelfde aantal tyfusgevallen op geen enkele wijze was beknot op het koninklijk bezoek (van beide koninginnen). De schrijvers pleitten ervoor dat 'dit traditioneele en voor de Bosschenaren zoo gewild feest in alle glorie zal worden gevierd'.¹³

Een geheime vergadering

Op maandagmiddag 3 februari kwam de gemeenteraad in het stadhuis bijeen. De zaak was blijkbaar zo beladen dat de voorzitter er een 'besloten' geheime vergadering van had gemaakt. Burgemeester Van der Does de Willebois wees in zijn inleiding de aanwezige leden op de twee factoren die speelden: de gezondheidszorg en de 'sociale kwestie', waarmee hij doelde op het nadeel dat de handel en nering zouden ondervinden bij een mogelijke afgelasting van het carnaval. Tijdens de discussie kwamen beide kwesties volop aan bod. De handel en nering ondervonden immers op dát moment al hinder, omdat verschillende gemeenten alle goederen uit 's-Hertogenbosch weigerden. Zo was een grote partij Bossche sigaren in Groningen afgewezen. Vooral de neringdoenden, die inmiddels al inkopen en bestellingen hadden gedaan, zouden de grootste financiële schade leiden: het was immers nog maar twee weken voordat het carnaval zou losbarsten. Daartegenover stelden andere raadsleden dat de handel juist meer nadeel zou ondervinden wanneer, door het carnaval, de ziekte zou oplaaien en zelfs als epidemie zou worden aangemerkt.

Een voorstel om het besluit acht dagen vooruit te schuiven haalde het niet. De stemming over de vraag of de gemeenteraad voor of tegen de viering van carnaval 1896

¹³ Ingekomen stukken Gemeenteraad Ht 1896, Ag.nr. 228, NSA 1550.

Advertentie van de Oeteldonksche Club in de Provinciale Noord-brabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, 1 februari 1896.

Ingang van het oprichtingslokaal van de Oeteldonksche Club, Achter het Stadhuis 26, waar de vergadering van 2 februari plaatsvond, ca. 1900 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 1110).

zou zijn, viel uiteindelijk in het voordeel van het voorstel van de Gezondheids Commissie uit. Met drie stemmen tegen, waaronder die van de vader van de Oeteldonkse president, wethouder Jan van de Mortel, en vijftien stemmen voor was het besluit om carnaval niet door te laten gaan een feit.¹⁴

Uiteraard dook de pers volop op dit, zeker voor 's-Hertogenbosch, zo opzienbarende besluit. Tientallen landelijke en regionale kranten schonken aandacht aan de kwestie. Inmiddels moest de pers ook melding maken van pokkengevallen in Opheusden, Kerkdriel en Hedel, waarvan de bron bij inwoners lag die kennelijk in 's-Hertogenbosch waren geweest. Gemeenten als Tilburg, Eindhoven, Oss, Breda, Helmond, Heusden, Waalwijk en Schijndel bepaalden dat er tot nader order geen Bossche kramers op de respectievelijke markten mochten worden toegelaten.

'Alles berust op gewoonte'

De uitvoering van het besluit om het carnavalsfeest niet te laten doorgaan zou echter geheel anders uitpakken dan men had gehoopt. Al tijdens de vergadering gaf de

Jhr. P.J.J.S.M. van der Does de Willebois, burgemeester van 's-Hertogenbosch in de periode 1884-1917 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 9196, foto Cordes, 1885).

¹⁴ Geheime notulen Gemeenteraad [3 februari 1896]. NSA 122 blz.132. Merkwaardigerwijs staat, wellicht abusievelijk, de datum van 31 januari boven deze vergadering. Zowel de datering van de ingekomen stukken als publicaties in kranten en aantekeningen in de marge duiden erop dat deze vergadering zeker niet op 31 januari, maar op maandag 3 februari plaatsvond.

Het Bossche stadhuis waar de geheime vergadering plaatsvond, ca. 1900. Direct links van het stadhuis Café Uphof waar de Oeteldonksche Club de eerste twee vergaderingen van 1896 hield. Geheel links Sociëteit De Zwarte Arend (Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 6697).

burgemeester immers aan dat er geen verordening bestond op basis waarvan het houden van carnaval en maskerades kon worden verboden: 'Alles berust op gewoonte.' Het politiereglement kende geen voorzieningen voor een mogelijk verbod op bals, voorstellingen, maskerades en verkleedpartijen, laat staan het sluiten van horecagelegenheden. Het geven van openbare bals en toneelvoorstellingen behoefde slechts een melding bij de commissaris van politie, een verstrekking van een vergunning was daarvoor zelfs niet nodig. Verbod en handhaving was alleen mogelijk wanneer het politiereglement zou worden verbeterd en/of aangevuld en daar was de tijd te kort voor. Dat had overigens wél gekund op grond van artikel 171 van de Gemeentewet, die bij spoedeisende gevallen een snelle inwerkingstelling van een verordening regelde.¹⁵ Of men was niet bekend met de regel, of men vond ook hiervoor de tijd te kort dan wel ontbrak bij het stadsbestuur de wil om zo'n verregaand besluit te nemen. Het gemeentebestuur had zodoende nauwelijks wettelijke en/of juridische middelen om daadwerkelijk in te grijpen tijdens de viering van het carnavalsfeest. Zij kon niets anders doen dan een 'doeltreffend' verzoek tot de burgerij richten en verder hopen op medewerking. 'De politie kan het dus niet tegengaan als, niettegenstaande het verzoek, gemaskerden zich vertoonen', zo betoogde politiecommissaris Johann Rauch. Aangaande de sociëteiten, verenigingen en particulieren konden de autoriteiten niets anders doen dan hen vriendelijk te verzoeken af te zien van het organiseren van openbare bals en partijen.¹⁶

Een 'niets om het lijf hebbende bekendmaking'

Dit vergaande besluit zorgde voor onrust onder de burgerij. Het carnaval zat immers in het bloed van vele Bosschenaren. *De Noordbrabanter* liet zich echter niet onbetuigd in het onderstrepen van de 'voorbeeldige wijze' van deze juiste beslissing, ondanks het 'geldverlies dat velen onze medeburgers lijden', hetgeen de krant ook betreurde. Maar het giste in de stad. En ondanks het feit dat de krant de burgerij opriep om zich erbij neer te leggen en niet te proberen 'langs achterdeurtjes binnen te halen, wat langs den open weg verboden is', had ook *De Noordbrabanter* al horen mompelen over 'onder onsjes' onder de opmerkingen 'wij zullen toch wel carnaval vieren'. Het in Maastricht gevestigde vakbondsblad van de sociaal-democratische bond dat zich vooral richtte op arbeiders, *De Volkstribuun*, hoewel niet bepaald een voorstander van de vastenavondviering, nam het op voor het volk en weet het besluit feitelijk aan de geestelijkheid, die al lang de intentie had het carnavalsfeest af te schaffen. Het was immers een 'openbaar' geheim: 'Jaar op jaar ligt de geestelijkheid te hakken op de viering van dit feest, en thans

¹⁵ DNB, 25 februari 1896.

¹⁶ Ingekomen stukken Gemeenteraad Ht 1896, Ag.nr. 190, NSA 1549.

**De Burgemeester der Gemeente
OIRSCHOT maakt bekend:**
dat op de aanstaande JAARMARKT
in deze gemeente op Dinsdag 21 Jan. a.s.
**geene kramers of goederen,
herkomstig van 's-Hertogenbosch,
zullen worden
toegelaten.**
OIRSCHOT, 15 Jan 1896.
De Burgemeester voornoemd,
BRETON VAN LITH.

Bekendmaking van de burgemeester van Oirschot: Bossche kramers en goederen worden geweerd van de jaarmarkt (PNHC, 10 februari 1896).

BEKENDMAKING.
BURGEMEESTER en WETHOUDERS
van 's-Hertogenbosch,
maken bekend
dat de gemeenteraad, op voorstel van
de plaatselijke gezondheids-commissie,
heeft goedgevonden **dat dit jaar
de Carnavalsfeesten
niet zullen gevierd worden.**
En noodigen de ingezetenen en de
besturen van Vereenigingen en Socie-
teiten uit, om alles achterwege te
laten wat op de viering van de Car-
naval betrekking heeft en hunne
medewerking te verleen aan het
Gemeentebestuur in het belang der
openbare orde en gezondheid.
's-HERTOGENBOSCH, 6 Febr. 1896.
Burgemeester en Wethouders
voornoemd,
De Burgemeester,
v. D. DOES DE WILLEBOIS.
De Secretaris,
PELS.
Stoomdrukkerij
van J. J. ARKESTEYN & ZOON, 's-Bosch

*Bekendmaking met betrekking tot het niet door-
gaan van carnaval, 6 februari 1896.*

vond ze een stok om te slaan: de pokken.' Als mager bewijs voerde het blad aan dat met name daar waar de geestelijken het voor het zeggen hadden, er ook geen Vastenavond werd gevierd, zoals in de Sint Josephstichting waar de jongeren op de carnavalsmiddagen werden opgesloten.¹⁷

Intussen circuleerde er in de stad een stroobiljet waarin melding werd gemaakt van het bestaan van handtekeningenlijsten voor een nieuwe petitie. Ditmaal betrof het een verzoek aan het gemeentebestuur om de carnavalsfeesten te laten plaatsvinden zodra de ziekte zou zijn geweken.¹⁸ In de beide plaatselijke kranten publiceerde de burgemeester een 'bekendmaking' dat de gemeenteraad besloten had dat 'dit jaar de Carnavalsfeesten niet zullen gevierd worden'. De burgemeester kon daarin, zoals eerder aangegeven, geen hard verbod uitvaardigen, maar verzocht de inwoners en besturen van verenigingen slechts om 'alles achterwege te laten wat op Carnaval betrekking heeft'.¹⁹ In een ingezonden stuk van 'een onzer medewerkers' legde *De Noordbrabanter* de onmacht van het stadsbestuur bloot en sprak over een 'niets om het lijf hebbende bekendmaking'. Een verbod op muziek in de horeca-etablisementen en vasthouden aan het gewone sluitingsuur, dat was alles wat de overheid blijkbaar kon, meende de steller. 'Wat zou er gebeuren als de ingezetenen zich nou eens geen gevolg aan deze allerbeleefdste uitnodiging zou geven en er toch gemaskerden langs de straat zouden lopen en er toch bals gehouden zouden worden?'²⁰ Het is opmerkelijk te noemen dat de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant*, het oudste Bossche dagblad, zich op geen enkele wijze uitliet over de situatie. Deze liberaal-katholieke krant was toch vaak de spreekbuis van het carnavalminnende deel van de stad en had zich al vaker het platform getoond voor een meer gematigde zienswijze op het carnaval. Het was ook alleen dit blad dat carnavalsadvertenties plaatste.

Olie op het vuur

Wat *De Noordbrabanter* vreesde, zo geschiedde. Het bestuur van Sociëteit Casino besloot om het vijfjaarlijkse besloten Bal Costumé voor zijn leden te handhaven. Dat bal vond overigens buiten carnaval plaats, in dit geval op de donderdag ervoor. Het betrof dus in hun ogen geen gewoon openbaar carnavalsbal zoals de sociëteit die doorgaans tijdens carnaval hield.²¹ Desondanks maakten verscheidene (landelijke) kranten, *De Noordbrabanter* voorop, er met grote afkeuring melding van. De weerzin was naar hun mening des te groter omdat de 'aanzienlijk-

17 De Volkstribuun. Sociaal-Democratisch Weekblad voor Noord-Brabant en Limburg, 8 februari 1896.

18 DNB, 6 februari 1896.

19 PNHC en DNB, 7 februari 1896.

20 DNB, 9 en 10 februari 1896.

21 Het Nieuws van den Dag: kleine courant, 21 februari 1896.

Uit **DEN BOSCH.**
Het carnaval. — Als een klap in het aangezicht kregen de Bosschenaren Maandag van 't gemeentehuis de boodschap, dat... het carnaval door den Raad verboden was, omdat zulk een feest een gevaar kon opleveren voor de gezondheid, aangezien de pokken zich thans meer dan ooit vertoonden.
En ofschoon men voldoende weet, dat we weinig wegloopen met een feest als het carnaval, ofschoon we liever zagen, dat de arbeiders hun genot zochten in meer veredelende genoegens als het harlekijnpak, zal men toch zeer goed begrijpen, dat we tegen de zielehandelwijze ten sterkste protest aanteekenen.
Om meer dan eene reden!

Bron: *De Volkstribuun. Sociaal-Democratisch Weekblad voor Noord-Brabant en Limburg, 8 februari 1896.*

Sociëteit Casino aan de Papenhulst, ca. 1920 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 67232).

sten' juist het voorbeeld dienden te geven.²² Dat de 'onontwikkelden' en horeca-uitbaters er niet mee ingenomen waren, zo betoogde de *Haagsche Courant*, liet zich raden, maar dat de 'meer-ontwikkelden' het besluit aan hun laars laptten, was verbazingwekkend.²³ De *Middelburgsche Courant* gaf de fel agerende krant *De Noordbrabanter* geheel gelijk en verweet de 'gegoeden' bij voorbaat al dat het hun schuld zou zijn 'wanneer het volk ontevreden wordt'.²⁴

Het kwaad was echter al geschied. Het bericht verhitte de gemoederen, met name bij het arbeidersvolk dat zich opstelde rondom de ingang van de sociëteit aan de Papenhulst. De in hun prachtige kostuums arriverende sociëteitsleden en de rijtuigen die hen brachten, moesten het ontgelden. Er volgden baldadigheden, rijtuigdeuren

22 DNB, 6 februari 1896.

23 *Haagsche Courant*, 7 februari 1896.

24 *Middelburgsche Courant*, 7 februari 1896

werden opengerukt en de meute gooide stenen en straatvuil. Een steen trof het rijtuig van notaris Van de Mortel. Toen een spiegelruit van het gebouw het moest ontgelden, greep de politie in en joeg het volk uiteen.

'Toen 's Donderdags avonds...de edel-achtbare heeren en dames, gemeenteraadsleden, rechters, wethouders, notarissen en meer van dat 'ordelievend' gespuis zich in hunne prachtige rijtuigen lieten rijden naar 't Casino daar 't gemaskeerd bal te vieren, te dansen, springen, pretmaken en zuipen – was het wonder dat de werklieden samenschoolden

en hun woede licht gaven, vochten...pruttelden en, een steen grepen, en slingerden naar de ruiten...?' zo vroeg het sociaaldemocratisch blad *De Volkstribuun* zich af.²⁵ Maar ook in de stad, op locaties waar de rijtuigen de gasten ophaalden, ontstonden opstootjes en was er aan jouten en schelden geen gebrek. Ook het carnavalesk diner op de zaterdag daarna in sociëteit De Zwarte Arend op de Markt, was olie op het vuur.²⁶ *Artikel gaat verder op p. 13 -->*

²⁵ De Volkstribuun. Sociaal-Democratisch Weekblad voor Noord-Brabant en Limburg, 22 februari 1896.
²⁶ Ibidem.

Vele gekostumeerde leden van Sociëteit Casino die op 13 februari 1896 het bal meemaakten, lieten zich vereeuwigen in het atelier van de bekende Bossche fotograaf Pierre Weijnen. De kostuums werden vaak op maat gemaakt of gehuurd bij onder andere De Gezusters Simons, costumières in Amsterdam die een verkooplokaal hadden in de Orthenstraat.

Boven van links naar rechts: Eduard van de Mortel, president van de Oeteldonsche Club, als 'Marquis Louis XVI'; Corry van de Mortel-van Rijckevorsel als 'Domino'; onbekend; Agnes van Lanschot als 'Pierrette Louis XV' (Erfgoed 's-Hertogenbosch, nrs.55301, 24770, 55337, 41144).

Onder van links naar rechts: Mijntje van Zinnicq Bergmann als 'Polichinelle'; Laura van der Kun als 'Lady Sunbeam'; Jo de Quay-van de Mortel in het kostuum 'Folie Italienne'; Raymond Eugène Tilman in Mexicaans kostuum (Erfgoed 's-Hertogenbosch, nrs. 55277, 55295, 24768, 55282).

Carnavalesk diner

Het verhaal achter de foto

Groepsfoto van het gekostumeerd carnavalesk diner op 15 februari 1896 in De Zwarte Arend. Uit de handtekeningen achterop de foto blijkt dat diverse leden van de Raad van XI en de nieuwe President van de Oeteldonksche Club, Eduard van de Mortel, eveneens aanwezig waren (Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 5907, foto Pierre Weijnen).²⁷

De contemporaine handgeschreven tekst achterop de foto luidt 'Herinnering aan het diner van 15 februari 1896, aangeboden door A.W.J. van Lanschot, R. Tilman, T. van Rijckevorsel, Louis Tilman, P.L. van Meeuwen, E. van de Mortel'. Dat was dus op zaterdag vóór carnaval en ná eerdergenoemd Bal Costumé in Casino. Het moet deze carnavaleske bijeenkomst zijn geweest waar *De Volkstribuun* melding van maakte in de editie van 22 februari 1896. Daar wordt gesproken over een feest op '...Zaterdag-avond..' na het Bal Costumé. Dat betrof dus 15 februari, de datum zoals vermeld achterop de foto. Daarnaast spreekt het blad over de aanwezigen als 'dezelfde voorname lolmakers' als die op het Bal Costumé in Casino aanwezig waren. Vergelijking van de namen van de zes personen die het diner hadden aangeboden met gedateerde en met namen benoemde foto's van het bal zelf bewijzen dat de meesten van hen ook dáár aanwezig zijn geweest. Verder meldt het bericht dat zij aanwezig waren '... op een feestje bij een der rijken

²⁷ De Volkstribuun. Sociaal-Democratisch Weekblad voor Noord-Brabant en Limburg, 22 februari 1896.

aan de Markt'. De locatie wordt niet gemeld. Het vermoeden is dat het hier geen particulier huis betrof, maar het pand van Sociëteit De Zwarte Arend. Immers, geen van de zes aanbieders van het diner, noch familieleden van die naam, woonden destijds in een pand aan de Markt. Op huisnummer 63 woonde weliswaar een familie Van Rijckevorsel, maar de achterop de foto vermelde T. van Rijckevorsel was in ieder geval geen gezinslid. Het is de vraag of in dat pand een dergelijke ruimte, zoals zichtbaar op de foto, aanwezig was. De beide carnavaleske afbeeldingen links en rechts doen bovendien denken aan een typische sociëteitsaankleding die men standaard tijdens de carnavalsdagen aanbracht. Ook kan betwijfeld worden of in dat particuliere pand een diner voor tenminste 28 personen was in te richten danwel uit te voeren. Het sociëteitspand had deze faciliteiten wel. De zes hier genoemde personen waren bovendien nagenoeg allemaal lid van De Zwarte Arend²⁸ en hadden dus de mogelijkheid om die zaal te gebruiken voor een eigen activiteit. Een vergelijkende interieurfoto van deze sociëteit is tot op heden helaas nog niet aangetroffen.

Rechts: exterieur Sociëteit De Zwarte Arend aan de Markt, omstreeks 1890. (Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 00877550, foto Elisa Mulder).

Vervolg van p. 11.

Geen optocht, geen Troonrede

De Oeteldonksche Club zag zich voor een uitdaging gesteld. Zo enthousiast aan het jaar begonnen nam zij zich voor om een aparte vergadering aan deze situatie te wijden en te bepalen 'op welke wijze de voor een Bosschenaar zoo recht prettige dagen het meest feestelijk zullen gevierd worden'.²⁹ Van enig vervolgbesluit is niets bekend. De Club schijnt geprobeerd te hebben om de optocht te verplaatsen naar Breda, maar de 'Bredasche carnavalsclub' durfde het niet aan.³⁰ De gebruikelijke en al geplande optocht ging dus niet door, evenmin als de gebruikelijke rijtoeren door de stad. De Prins, noch de Oeteldonkse burgervoorzitter traden op en daarmee vervielen ook de traditionele Troonrede en Aonspraak. De Oeteldonksche Club zelf, zo beweerde een krant, ging carnaval vieren in Breda.

De sociëteitszalen waren gesloten conform het verzoek van het gemeentebestuur. Sommige Bossche carnavalsvierders en enkele verkopers van carnavalsartikelen vertrokken naar Breda. Daar maakten ze goede sier, hoewel een enkel groepje Bosschenaren zich minder correct gedroeg door zich te maskeren met een neus en het gezicht bekleed met rode plekjes: 'Bossche pokjes'.³¹ Echter, activiteiten van de Oeteldonksche Club en openbare bals of niet, zonder echte verboden waren de carnavalsminnende Bosschenaren niet tegen te houden.

²⁸ Zie ledenlijst in: 'Bossche Heeren', 2019, p. 278 e.v.

²⁹ De Telegraaf, 6 februari 1896.

³⁰ De Maasbode, 11 februari 1896.

³¹ De Maasbode, 21 februari 1896.

Liedertafel 'Oefening en Uitspanning' besloot om, conform het verzoek van de gemeenteraad, geen openbare bals te houden (Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 15834, ca.1900).

De gebruikelijke advertenties van cafés, sociëteiten en verkopers van attributen in de Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant ontbraken in 1896.

Het bal in het Casino en het carnavalesk diner hadden het volk uitgedaagd. De duizenden vreemdelingen, normaal in groten getale naar de stad komend, bleven dan wel weg, gewaarschuwd als men was door de berichten in nagenoeg alle landelijke en regionale kranten, maar de Bosschenaren zelf lieten zich het carnaval niet ontnemen.

‘Hooren en zien verging’

Het was met name *De Telegraaf*, vermoedelijk voorzien van informatie door Jan Bax, de latere Prins Amadeiro IV (1900-1910), werkzaam als journalist en al sinds 1886 lid van de Oeteldonksche Club, die uitvoerig verslag deed van de carnavalsfeesten. Al vroeg op zondagavond van het carnaval vertoonde zich een groot aantal gemaskerde en gekostumeerde ‘Pijpridders’, zo genoemd naar de volksbuurt De Pijp, waar zij vandaan kwamen. Ook de bewoners van een andere volksbuurt, de Beurdsestraat, lieten zich niet onbetuigd. Een grote mensenmassa bewoog zich daarop joelend en zingend door de hoofdstraten van de stad. Er waren ‘grappige’ toneeltjes en hier en daar schetterde een trompet. De cafés waren propvol ondanks het feit dat er geen muziek werd gespeeld. ‘Er kon geen mens meer in.’ In de jaren daarvoor was het nog nooit zo druk geweest op carnavalszondagavond. Van enig ingrijpen van de politie was geen sprake. Die hield zich keurig op afstand en volgde de opdracht om de ‘meest mogelijke omzichtigheid en toegeeflijkheid’ in acht te nemen. Of, zoals dat in potlood werd genoteerd door politiecommissaris Johann Rauch: ‘’t voorneme is dat we geen verzet of wanordelijkheden verwekken.’³²

Ook de maandag was het centrum vanaf de middag zo vol hossende en tierende mensen ‘dat hooren en zien verging’. Rijtuigen met gemaskerden doorkruisten de stad en ‘s avonds kon men nauwelijks een plaatsje vinden in de horecagelegenheden. Op dinsdag was het zowel ‘s middags als ‘s avonds erg druk en nam de feestelijkheid een ‘grootere vlucht, aan zingen en schreeuwen geen gebrek’. ‘Het geklos der klompen en het ratelen op de straatstenen der stokken³³ van de boeren die met een mand of kippenkorf zich door de menigte drongen – het gegalm van Sien, Sien, Sientje laat me los! – het gejoel der jongens achter een wagen met “verkleeden”, die de jeugd op sinaasappelen tracteerden’ en de massa confetti³⁴ op straten en in

32 Ingekomen stukken Gemeenteraad Ht 1896, Ag.nr. 190, NSA 1549
33 Het kostuum van de Oeteldonkse boer bestond in die tijd uit een boerenkiel, witte wanten, rode halsdoek, zwarte pet, klompen, een ‘boerensmoel’ (masker) en een pruik van vlashaar om ook van achteren niet herkenbaar te zijn. Daarnaast droegen velen een stok of knuppel waaraan een stalen ring was bevestigd, verwijzend naar de stok die de veeboeren op de Veemarkt bij zich hadden om, met het touw aan de ring, het vee van en naar hun boerderij te voeren. Tijdens carnaval droeg de Oeteldonkse boer de stok omgekeerd om op die manier kabaal te maken door de ring over de straatkeien te slepen.

34 Het gebruik van confetti was sinds begin jaren negentig van de negentiende eeuw een novum tijdens het carnaval. Dit was overgewaaid uit Parijs waar de confetti in 1891/1892 ontstond als een papieren variant van een gebruik dat men in Italië kende in de

goten waren niet van de lucht.³⁵ Op carnavalsdinsdagavond bereikte de feestviering het hoogtepunt. Er was geen verschil in rang of stand. Iedereen sprong, zong en maakte lawaai. De correspondent ontwaarde zelfs de oudste wethouder, de 71-jarige Adrianus van der Steen, te midden van de feestgangers.³⁶ Nog op die laatste dag viel burgemeester Van der Does de Willebois een warme ovatie ten deel. Een grote groep carnavalsvierders had zich verzameld voor diens woning in de Kerkstraat om hem te danken dat er geen écht verbod op carnaval was uitgevaardigd.³⁷ De kroegbazen deden uitstekende zaken. Van enige wanorde of baldadigheid zou, volgens *De Telegraaf* geen sprake zijn geweest, al maakte *Het Nieuws van den Dag* op 22 februari melding van enige vechtpartijen. De carnavalsvierders en kroegbazen hielden zich in ieder geval netjes aan de sluitingstijden van de cafés. In plaats van de gebruikelijke tijd op de vastenavondsdagen, 03.00 uur, was die nu op 01.30 uur gesteld. De carnavalsviering was ‘toch weinig meer dan het gevolg van de trek naar het verbodene, een protest van den minderen man tegen het besluit van den Raad, dat thans, nu aan de uitvoering toch niet de hand is gehouden, even goed achterwege had kunnen blijven’.³⁸

Nasleep

En zo geschiedde. Door het gebrek van strakke regelgeving was de uitkomst van wat door *De Noordbrabanter* nog een ‘kloek besluit’ was genoemd, tot een farce gedoemd. ‘In jaren is toch hier ter stede niet zoo vrolijk carnaval gevierd als gedurende de jongste vastenavondsdagen.’ (...) ‘De lust om carnaval te vieren zit immers bij de meeste Bosschenaren zoo in merg en been, dat het zoo goed als zeker was, dat het groote publiek toch carnaval zoude vieren’, klonk *De Noordbrabanter* verbitterd. Verboden was het immers niet, aldus ‘een Bosschenaar’ in hetzelfde blad. Het dagelijks bestuur had immers slechts gewag gemaakt van een wens van de gemeenteraad en zich daarmee achter de Raad verscholen zonder zelf daadkrachtig op te treden. De briefschrijver uitte de wens dat de gemeenteraad het college van B en W over deze kwestie eens geducht aan de tand zou voelen. Hij riep de raad op om, net als in Breda, een verordening in het leven te roepen ‘om te beletten dat er Carnaval gehouden kan worden in strijd met de openbare orde, zedelijkheid of gezondheid’.³⁹

Wat men vreesde werd bewaarheid, zij het in bescheiden mate. Op de beide laatste twee carnavalsdagen kwamen er per dag nog drie pokkengevallen bij, waarna de ziekte overigens snel afnam. Vanaf maart kwam er nog

vorm van het werpen van kleine deegsnoepjes.

35 *Het Nieuws van den Dag*: kleine courant, 20 februari 1896.

36 *De Telegraaf*, 17, 18 en 19 februari 1896.

37 DNB, 25 februari 1896.

38 *Het Nieuws van den Dag*: kleine courant, 22 februari 1896.

39 DNB, 25 februari 1896.

slechts een enkel geval voor. Desondanks bleef voorzichtigheid geboden, al moest de correspondent van de *Haagsche Courant* nog wijzen op de 'onverschilligheid van den minderen man'. Een briefje op de gelagkamer van een herberg met de vermelding dat de pokkenziekte heerste, belette niet dat het café vol zat met gasten. Hij maakte dat op uit het 'gezing van vele mannen- en vrouwenstemmen, dat ...' hem '... vroolijk tegenklonk'.⁴⁰ De verspreiding van de ziekte liep in de loop van maart-april sterk af. Nog een enkele pokkenlijder werd getraceerd, maar spoedig ging het om een sporadisch geval. Na april viel er geen dode als gevolg van de pokken meer te betreuren. De verbodsbepalingen voor Bossche markt-kooplieden in de omliggende gemeenten konden worden opgeheven. Uiteindelijk telde de stad in dat jaar 89 pokkengevallen waarvan twintig met dodelijke afloop.

De carnavalskwestie zelf werd in de gemeenteraad niet meer aangeroerd en een wijziging van de politieverordening liet op zich wachten. Het was de eerste keer dat het Bossche carnaval door een besmettelijke ziekte onder druk kwam te staan. In dat opzicht heeft de geschiedenis zich inmiddels herhaald.

Rob van de Laar (1953) is een geboren en getogen Bosschenaar. Opgeleid als archivaris was hij tot zijn pensionering in 2020 werkzaam bij het Bossche stadsarchief en de afdeling Erfgoed. Hij heeft tal van functies bekleed in diverse organisaties, waarvan een aantal gelieerd aan zijn passie: carnaval. Hij houdt zich ruim 40 jaar specifiek bezig met de geschiedenis van Vastenavond/carnaval, waarover hij publiceert en voordrachten geeft.

Bron: PNHC, januari 1896.

Bron: PNHC, 16 april 1896.

⁴⁰ Haagsche Courant, 27 februari 1896.

De eerste schutsluis te Crèvecoeur (1701-1747)

**Hans Willems
Bram Steketeë († 2015)**

De verhouding met onze zuiderburen is eeuwenlang van invloed geweest op het defensiebeleid van ons land. Dit gold ook voor de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen de Franse koning Lodewijk XIV ernaar streefde zijn macht in Europa uit te breiden ten koste van de hem omringende landen. In Noord-Brabant werden grote delen van het land onder water gezet als defensieve strategie. Voor 's-Hertogenbosch dreigden er daardoor problemen met de bevoorrading. Daarom werd besloten in fort Crèvecoeur een schutsluis te bouwen.

Lodewijk XIV was onder meer geïnteresseerd in de Spaanse Nederlanden, die in die tijd een buffer vormden tussen het Franse koninkrijk en de Republiek der Verenigde Nederlanden. Begin achttiende eeuw leidde zijn expansiedrift tot de zogenaamde Spaanse Successieoorlog (1702-1713), waarbij aan de ene zijde de Britse koninkrijken, de Republiek, Oostenrijk, Pruisen en enkele kleine Duitse vorstendommen (de Grote Alliantie), en aan de andere zijde Frankrijk en bondgenoten Spanje, Beieren en Savoie met elkaar in een oorlog verwickeld raakten. Ook voor Noord-Brabant zou deze strijd gevolgen hebben. Met het oplopen van de spanning werden al in het voorjaar van 1701 verschillende delen van het gewest onder water gezet om een eventueel oprukken van Franse troepen te bemoeilijken.¹ Een belangrijke rol was daarbij weggelegd voor het water van de rivieren Aa, Dommel en Dieze. Door het afdammen van de Dieze steeg het water van deze rivieren en traden zij buiten de oevers. Zo kwamen grote gebieden rondom 's-Hertogenbosch blank te staan.

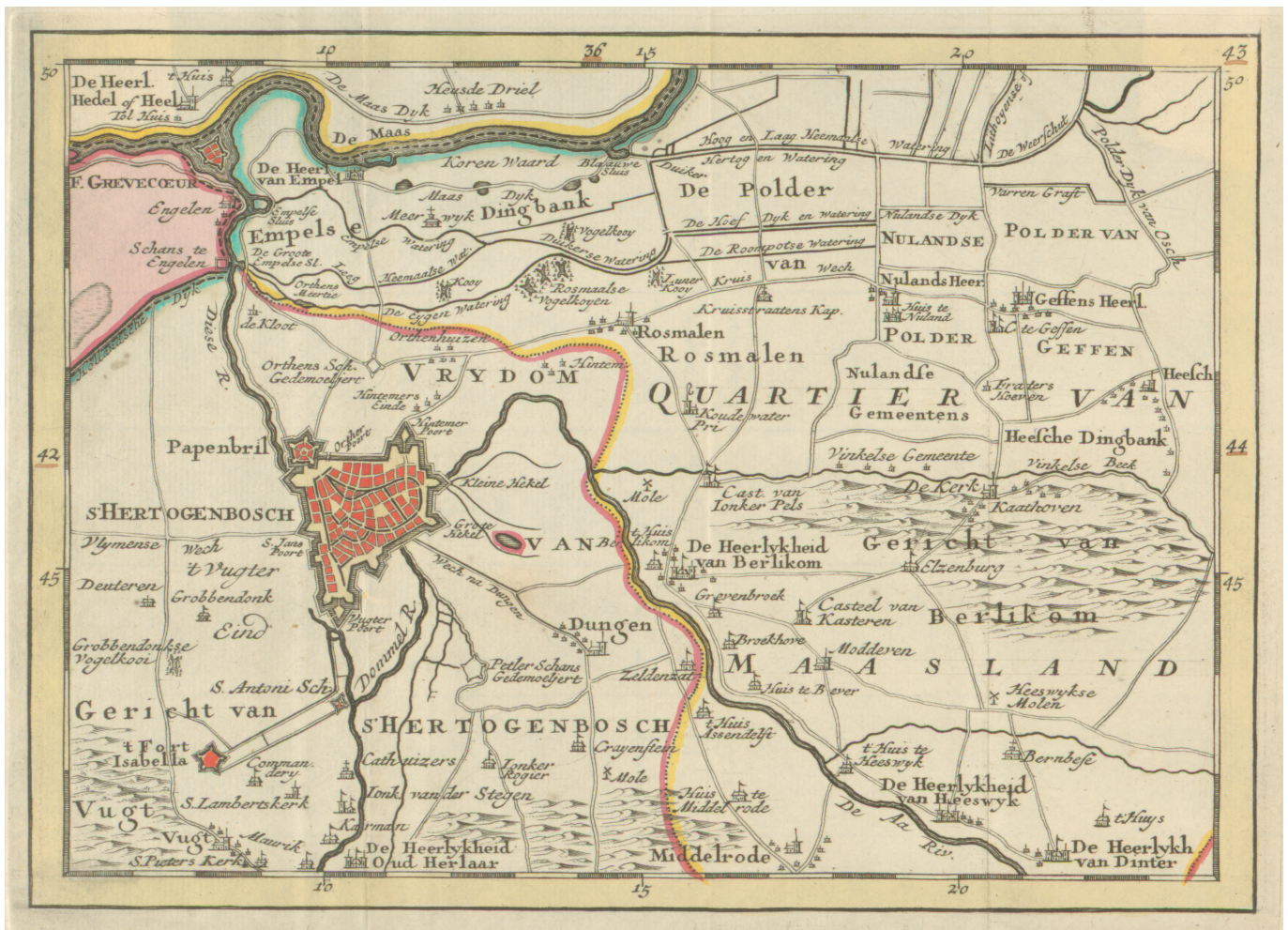
¹ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 261, p. 383r-v (3 maart 1706), p. 1001v (7 juni 1706) en inv.nr. 263, p. 439r-v (5 april 1708). BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 263, p. 332v (15 maart 1708).

Portret van Lodewijk XIV (1638-1715) door Hyacinthe Rigaud (Musée du Louvre, Parijs).

Op het droge

Het afdammen had echter als nadeel dat de stad (en vesting) 's-Hertogenbosch niet meer over water kon worden bevoorrad. Ook aanvoer over land was problematisch, aangezien veel wegen vanwege de inundatie moeilijk, of in het geheel niet, begaanbaar waren. Daarom stelde de inspecteur-generaal van de Dienst der Fortificatiën, Van Coehoorn, voor om een schutsluis in de Dieze te bouwen, zodat scheepvaartverkeer van en naar de stad mogelijk bleef. Omdat Van Coehoorn minder bekend was met de plaatselijke omstandigheden, liet hij de exacte locatie van de sluis bepalen door de in 's-Hertogenbosch gelegerde militairen, major luitenant-kolonel Ivoij en ingenieur Du Bouchet. Deze stelden voor de sluis niet in de Dieze te bouwen, maar in het fort Crèvecoeur. Dat had verschillende voordelen. Zo kon de sluis 'op het droge' worden

De vesting 's-Hertogenbosch en directe omgeving. Het gebied ten noorden van de Bossche sloot en ten westen van de Dieze ter hoogte van Engelen en Crèvecoeur (roze gekleurd) behoorde niet tot het gewest Brabant, maar was Hollands grondgebied. Deze kaart stamt uit de zeventiende eeuw (bron: BHIC).

gebouwd en dat was gemakkelijker dan in de rivier zelf. In geval van oorlog was de sluis, gelegen in een verdedigingswerk, beter te verdedigen.

Na het vaststellen van de locatie liet men er geen gras over groeien. Binnen een maand tijd waren de bestekken voor de bouw van de sluis opgesteld, was de bouw aanbesteed, was opdracht gegeven voor de aanschaf van het benodigde hout en vond de aanbesteding van de vier paar sluisdeuren plaats.² Maar toen trad er onverwacht vertraging op. Twee aannemers aan wie de bouw van de sluis niet gegund was, meenden dat het werk goedkoper kon worden uitgevoerd als er ander hout zou worden toegepast. Dit leidde ertoe dat Ivoij en Du Bouchet met de twee ondernemers in gesprek gingen, waarna nieuwe bestekken werden opgesteld.

Uiteindelijk wist aannemer Adriaan Routers de bouw van de sluis binnen te halen voor een bedrag van 23.000 gulden. Hierbij was geen rekening gehouden met materiaalkosten. 's Lands meester-metselaar Gijsbert Bloteling

Directeur-generaal van fortificatiën: baron Menno van Coehoorn (1641-1704). Schilderij van Caspar Netscher (Rijksmuseum Amsterdam).

² BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 250, p. 957v-958v (3 juni 1701). BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 250, p. 1061v (16 juni 1701).

kreeg opdracht aan de hand van de bestekken uit te rekenen hoeveel hout, Bentheimersteen, mopsteen, kalk en tras nodig was voor de bouw.³

In september 1701 stemden de leden van de Raad van State in met een bestek dat moest voorkomen dat, als de sluis in werking zou zijn genomen, de sterke stroming van het water aanliggende grond zou wegspoelen. Daarom moest een rijspakwerk worden gemaakt. Dit werk werd aangenomen door Evert den Admiraal voor 60 gulden de roede.⁴

Aanschaf bouwmaterialen en materieel

Twee dagen nadat Bloteling opdracht had gekregen na te gaan wat er nodig was aan materialen, diende hij zijn overzicht in bij de Raad van State. Vervolgens gaven de leden van de Raad 's lands meester-metselaar en steenbakker Hendr. Barnevelt opdracht 600.000 klinkers, 700.000 grauwe en 400.000 rode mopstenen bij fort Crèvecoeur af te leveren onder adres van aannemer Adriaan Routers.⁵ Verder moest 5.400 voet Bentheimersteen worden aangevoerd, 1.140 mud⁶ kalk en 3.000 ton tras. De tras werd geleverd door Bernhard van Santen, 'leverancier van tras tot de fortificatie'. De kalk door Pieter Regaij⁷, 'leverancier van kalk tot de fortificatie'. Meester-timmerman Gerard Jansse van der Elburg werd opgedragen voor het hout te zorgen en uit te zien naar een kettingmolen.⁸ Waarschijnlijk was de molen bedoeld voor het drooghouden van de werkput.

Langzamerhand kwam het werk van de grond. De aannemer was bekend, de materialen waren besteld en geleverd, en ook een opzichter was aangesteld: meester-timmerman Willem van Vliet. Deze moest, tegen een daggeld van drie gulden, toezicht houden op het werk van de sluishoofden en de funderingen.⁹ Voor het metselwerk van de twee sluishoofden werd een aparte opzichter benoemd: meester-metselaar Jan Matthijse de Jong. Voor zijn werkzaamheden kreeg hij 50 stuivers per dag met de opdracht er nauwkeurig op toe te zien dat de hoofden

3 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1409r-v (3 augustus 1701).

4 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1722v-1724r (9 september 1701).

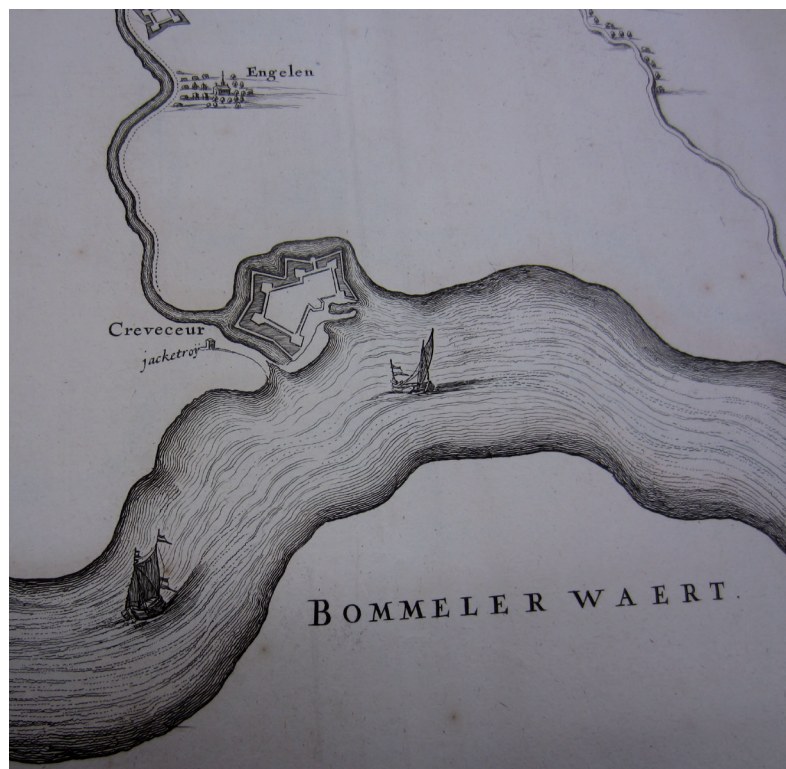
5 Voor de klinkers zal aan Barnevelt betaald worden 10 gulden en 10 stuivers per duizend en voor de grauwe mopstenen 12 gulden per duizend. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1503v (13 augustus 1701).

6 Mud. Indien het gemeten product betrekking heeft op vaste goederen (kolen, aardappelen, enz.) wordt vaak het gewicht bedoeld. Bijvoorbeeld: een mud aardappelen weegt (ongeveer) 70 kg. Bij de invoering van het Nederlands metrieke stelsel in 1820 werd een mud gelijkgesteld aan 100 liter. In de IJkwet van 1937 (nu: Metrologiewet) werd het mud officieel afgeschaft, maar de term heeft zich in het spraakgebruik gehandhaafd.

7 Pieter Regaij was behalve leverancier van kalk ook burgemeester van de stad Grave. NA, Raad van State, inv.nr. 528 Uitgaande brieven 1701, p. 214.

8 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1429r-1430v (5 augustus 1701) en p. 1529v-1530r (17 augustus 1701).

9 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1493r-v (12 augustus 1701).

Fragment van de kaart van Bastingius uit 1658. Het fort Crèvecoeur gelegen aan de uitmonding van de Binnendieze. De kaart is niet georiënteerd: het noorden ligt onder (bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, nr. 0003561).

gemetseld werden naar 'den eisch' en volgens het bestek. Zou de aannemer in gebreke blijven, dan diende De Jong direct contact op te nemen met ingenieur Du Bouchet.¹⁰

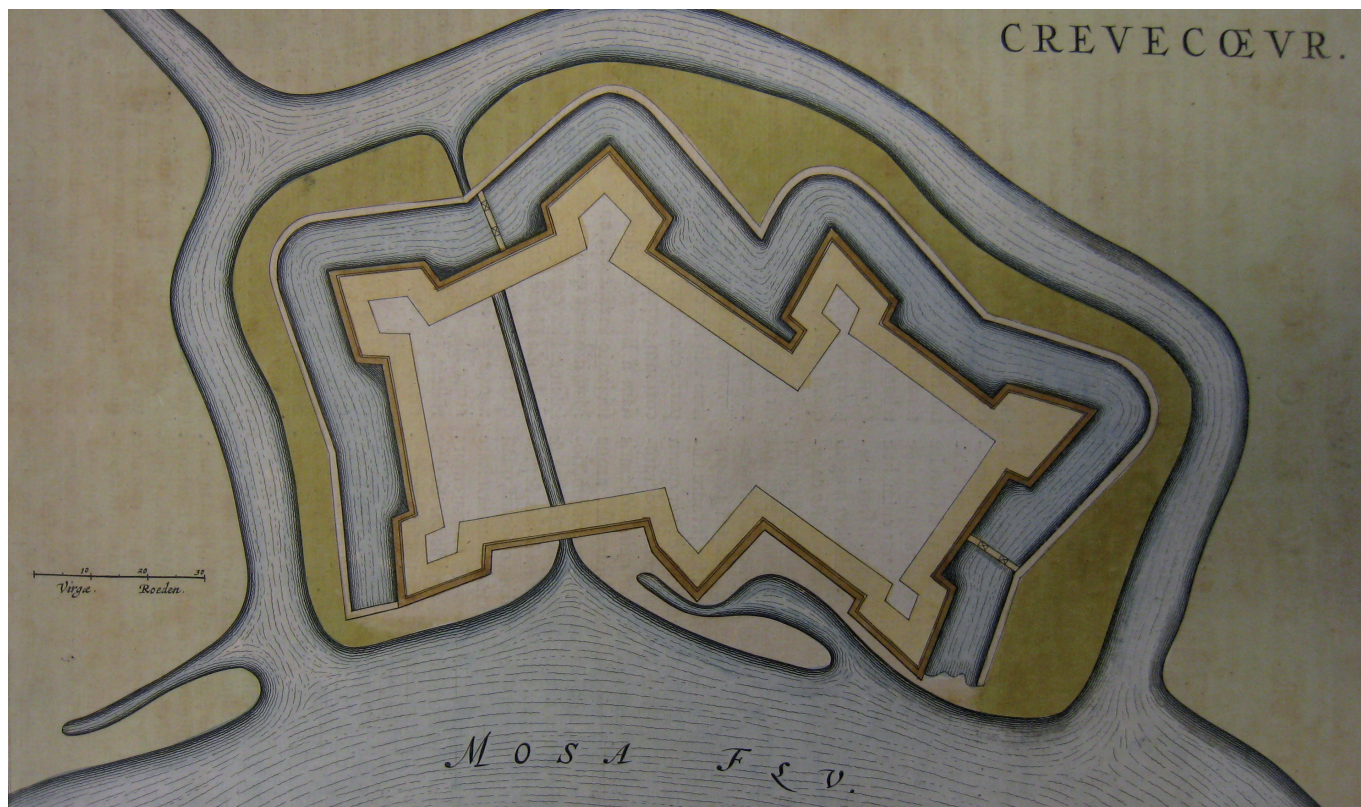
Problemen met de kalk

De levering van de kalk, nodig voor het metselen van de verschillende werken, verliep niet vlekkeloos. Volgens het bestek diende Pieter Regaij maaskalk te leveren. Helaas was dat niet verkrijgbaar omdat de Spaanse overheid, die in die periode nog de Zuidelijke Nederlanden bestuurde, een verbod had uitgevaardigd op de verkoop van maaskalk aan de Noordelijke Nederlanden. Zelf had Regaij nog wel 400 mud roer- of rijnkalk op voorraad liggen, maar dat was niet genoeg.¹¹ Uiteindelijk zou er in 1701 geen gebruik worden gemaakt van maaskalk, noch van roerkalk. Op 30 augustus werd een contract afgesloten tussen 's lands meester-metselaar Gijsbert Bloteling en Paulus Lelieveldt, koopman in kalk te Leijerdorp. Het betrof de leverantie van 740 hoed¹² schelpkalk voor de sluis te Crèvecoeur en het fort Isabella. De kosten per hoed

10 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1564v (20 augustus 1701).

11 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1575r-1576r (22 augustus 1701).

12 Hoed: een inhoudsmaat die gangbaar was in Nederland tot op het einde van de achttiende eeuw. Zij stond gelijk aan 11,72 hectoliter ([http://nl.wikipedia.org/wiki/Hoed_\(inhoudsmaat\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Hoed_(inhoudsmaat))), geraadpleegd: maart 2015). Eén hectoliter staat gelijk aan 100 liter.

Het tracé voor de aanleg van de schutsluis en de aanliggende kanalen werd mogelijk ingegeven door een waterloop die, afgaande op een zeventiende-eeuwse tekening, door het fort liep. Deze afbeelding is van de hand van Joan Blaeu uit 1649 (bron: Tooneel der steden van de vereenigde Nederlanden, met hare beschrijvingen, deel 2, p. 405).

bedroegen vier gulden en vijf stuivers, transport inbegrepen.¹³ Begin september 1701 gaf Ivoij te kennen dat een partij kalk was aangekomen.¹⁴

Ook het lossen van de kalk liep niet geheel vlekkeloos. Daarbij speelde vermoedelijk een verschil van inzicht in de te hanteren maateenheid een rol. Lielievelt, de leverancier van de kalk, ging uit van de 'Bergsche maat', terwijl de arbeiders die de kalk moesten lossen, rekenden met de 'Bergen op Zoomsche maat'. Uiteindelijk beslisten de leden van de Raad van State dat gemeten diende te worden met de Bergen op Zoomsche maat 'tegen agt ton in het hoet', waarmee de arbeiders dus in het gelijk werden gesteld.¹⁵ Overigens weigerden begin 1702 de arbeiders opnieuw kalk te lossen, nu omdat ze niet werden uitbetaald.¹⁶

13 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1652r (30 augustus 1701).

14 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1722v-1724r (9 september 1701). In september 1703 bleek Pieter Regaij toch 200 mud Luijksche steenkalk, Bossche maat, te kunnen leveren tegen 8 gulden tien stuivers de mud. De vrachten, tollen en lichten/licentien daarbij inbegrepen. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 256, 1856v-1857r (25 september 1703).

15 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 251, p. 1832r (28 september 1701).

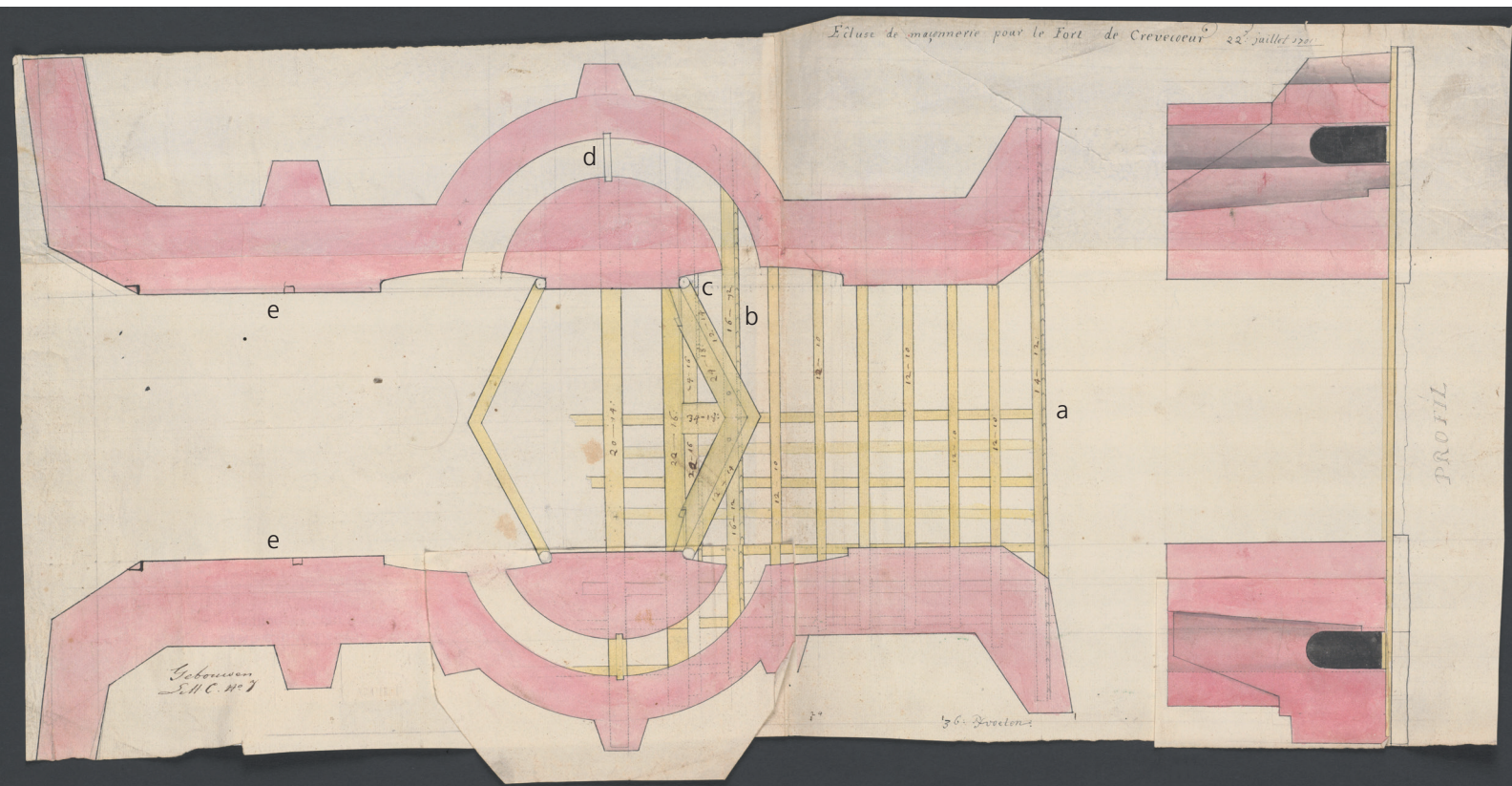
16 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 253, p. 605v (28 april 1702).

Bouw van de sluis

Van de werkzaamheden die in 1701 verricht werden aan de sluis, krijgen we een idee middels het verbaal van de leden van de Commissie langs de Maas. Deze commissie was onder meer belast met het toezicht op de verdedigingswerken van de vestingen langs de Maas. Zij werd een of twee keer per jaar samengesteld uit de leden van de Raad van State.

Uit het verbaal dat de commissieleden in het najaar van 1701 opstelden, blijkt dat zij op maandag 12 september het fort Crèvecoeur bezochten. Zij zagen dat de aannemer bezig was met het droogmalen en uitgraven van de grond waar de sluishoofden moesten komen. Zij constateerden echter dat, ondanks het droge seizoen en het uitzonderlijk lage water, het werk niet opschoot. Hetzelfde gold voor de werkzaamheden die verricht moesten worden aan de wallen en borstweringen van het fort. De aannemers, daarop aangesproken, stelden dat zij niet genoeg arbeiders konden krijgen aangezien het de tijd van de oogst van de boekweit en de hop was. Toen de commissieleden doorvroegen, bleek het kleine aantal arbeiders niet het gevolg te zijn van de oogsttijd, maar van het lage dagloon dat de aannemers uitbetaalden. Door de commissieleden daarop ernstig aangesproken, beloofden de aannemers de daglonen te verhogen en hun best te doen om meer arbeiders aan te trekken.¹⁷

17 NA, Raad van State, inv.nr. 1639, p. 23r-v (september 1701).

De tekening uit 1701 van de plattegrond van een van de sluishoofden. Het metselwerk is opgetrokken op een houten roosterwerk. Het roosterwerk is voorzien van drie rijen damplanken (a, b, c) om kwel te voorkomen. De sluisdeuren (12 bij 14 duims dik) sluiten op een drempel (24 bij 18 duims). Deze drempel is middels een dubbele haaklas verbonden met een achterliggende balk (20 bij 16 duims) waarmee de druk uitgeoefend op de drempel omgezet wordt in trek op de achterliggende balk. In deze tekening lopen de omloopriolen nog in een bocht door het sluishoofd. Later zou men voorstellen deze in een rechte lijn aan te leggen. Opvallend is dat het bovenste riool een scherpere bocht vertoont dan het onderste. Afgaande op de tekening werden de riolen middels een schuif (d) open of dicht gezet. Tevens lijken aan weerszijden van het metselwerk sponningen weergegeven (e) waarin schotbalken konden worden neergelaten, mogelijk om de sluis watervrij te maken voor herstelwerkzaamheden (bron: Nationaal Archief, Plans van Gebouwen, inv.nr. C7).

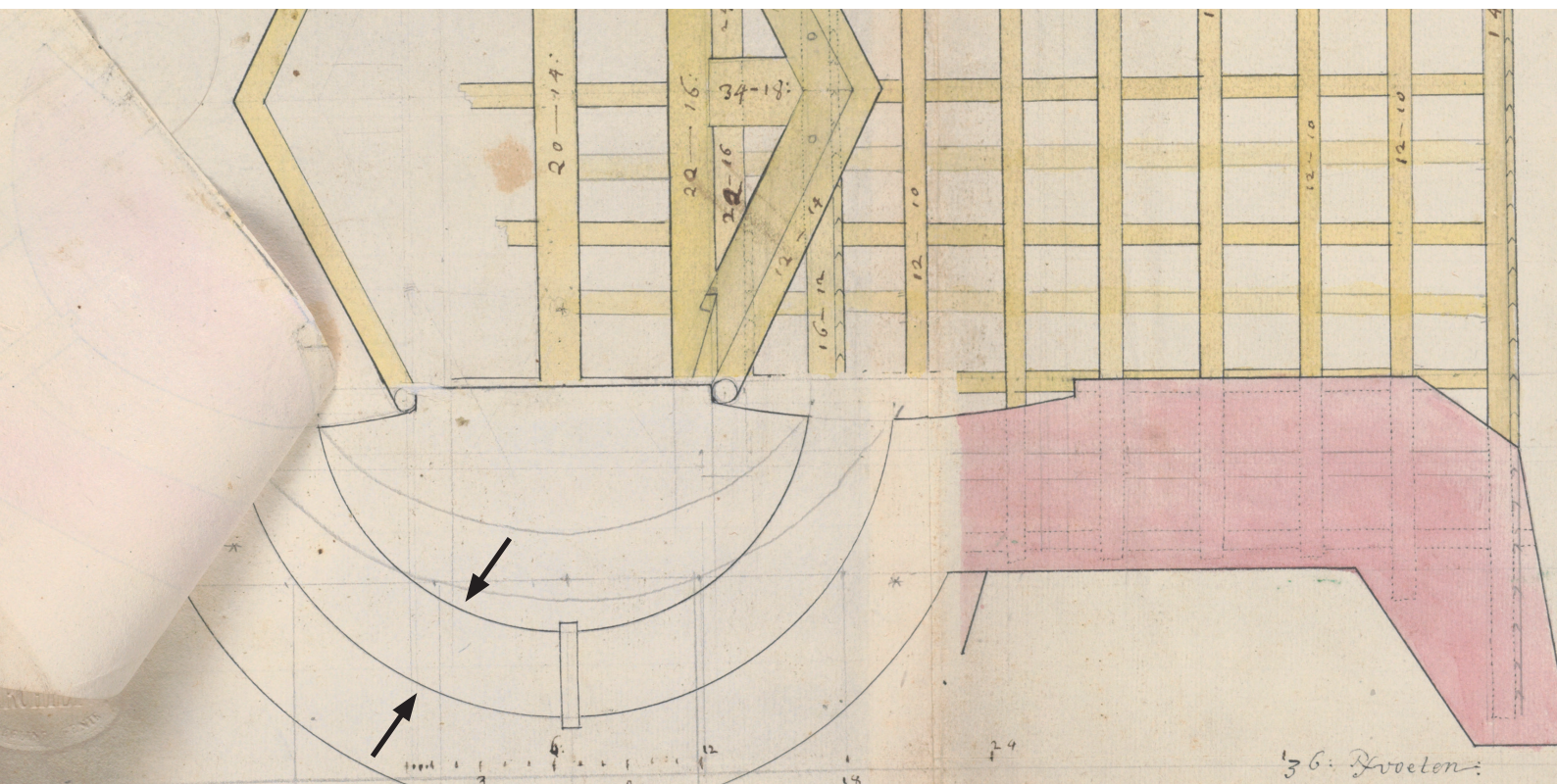
Gedurende de grondwerkzaamheden constateerde ingenieur Du Bouchet dat de samenstelling van de grond waarop de sluis te Crèvecoeur moest worden gebouwd, dusdanig van aard was dat er waarschijnlijk geheid diende te worden. Hij drong erop aan dat onmiddellijk honderd heipalen naar Crèvecoeur zouden worden gezonden. Aldus geschiedde.¹⁸ Terwijl de bestekken voor de opbouw al gereed waren en goedgekeurd, moest er nu nog een bestek worden gemaakt voor het heiwerk. Was men in 1701 nog voortvarend van start gegaan, in 1702 was de vaart eruit. Nu lag het voor de hand dat er tijdens de winterperiode niet kon worden gewerkt gezien de weersomstandigheden en wateroverlast als gevolg van het hoge waterpeil van de Maas. Los daarvan is het verrassend dat pas eind september/begin oktober 1702 de eerste heipalen in de grond werden geslagen, ongeveer een jaar nadat geconstateerd was dat deze nodig waren. Mogelijk had dit te maken met een gebrek aan geld van overheidswege.¹⁹

Geldgebrek was mogelijk ook de reden dat aannemer Adriaan Routers het werk overdroeg aan een collega: aannemer Pardijck.²⁰ Het heien zelf verliep ook niet zonder problemen: de ondergrond bleek veel harder te zijn dan in eerste instantie was aangenomen. De palen konden niet dieper dan 24, 25 à 26 voeten (circa 7,5 tot 8,00 meter) de grond in worden geslagen, terwijl in het bestek sprake was van palen van 28, 29 à 30 voet lengte (circa 8,70 tot 9,40 meter). Daarbij heide de aannemer met een 40-mans blok terwijl volgens het bestek een 30-mans blok zou volstaan.²¹

Eind 1702 deed zich iets vreemds voor. De opzichter die toezicht hield op de bouw van de sluis, Van Bolnes, stuurde een memorie naar de Raad van State waarin hij te kennen gaf de sluis twee voet breder te willen maken dan in het bestek was voorgeschreven. In het bestek was de maximale breedte op 20 voet (6,28 meter) bepaald.

18 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 252, p. 1904r-v (10 oktober 1701).
19 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 253, p. 932v-933r (10 juni 1702).

20 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 254, p. 490v (15 september 1702).
21 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 254, p. 604v (4 oktober 1702).

Detail van de plattegrond uit 1701 (zie p. 20). Op bovenstaande tekening is, onder een flap, in inkt, een alternatief verloop van het omloopriool getekend, zie pijlen. Dit verloop komt overeen met het omloopriool zoals boven op de tekening is weergegeven. Klaarblijkelijk waren bij het maken van de bouwtekening de omloopriolen onderwerp van discussie (bron: Nationaal Archief, Plans van Gebouwen, inv.nr. C7).

Aangezien de memorie van Van Bolnes niet in de archieven is teruggevonden, is de achtergrond om tot dit voorstel te komen onbekend. De leden van de Raad van State bediscussieerden het voorstel om vervolgens de opzichter opdracht te geven de sluis twee voet breder uit te voeren, dat wil zeggen 22 voeten Rijnlandse maat breed (6,90 meter).²²

1703: het werk nadert zijn voltooiing

Na voltooiing van het heien werd begonnen met het op metselen van de sluishoofden. Uit de stukken valt af te leiden dat aan het einde van 1703 de hoofden al een hoogte van ruim vijf meter hadden bereikt. Daarmee was het metselwerk nog niet gereed, terwijl het winterseizoen naderde. De toezichhoudende opzichter raadde dan ook aan de muren goed af te dekken zodat ze tegen de vorst beschermd waren. Het jaar erop kon het werk dan worden voortgezet en afgerond.²³

Ondertussen waren er in oktober nog twee werken door de leden van de Raad van State gegund. Jan Cornelisse de Roy haalde de opdracht binnen om het ijzerwerk

voor de deuren te maken, de 'hondert ^{ll} tot agtien gl'.²⁴ Meester-geelgieter Adriaan Dop werd aangesteld voor het metselwerk dat vereist was voor de sluisdeuren, 'het pond tot veertien st: en een half'.²⁵

Het feit dat een geelgieter, een ambachtsman die met messing werkt, betrokken was bij de bouw van de sluis, doet in eerste instantie wat vreemd aan. Waarschijnlijk was hij onder meer verantwoordelijk voor het maken van de bronzen taats in de deur en de taatskom in de vloer van de sluis. Ook nu nog draaien sluisdeuren om een taats.²⁶

Eind 1703 wordt het werk op last van de Raad van State stilgelegd.²⁷ De leden vroegen vervolgens om een totaaloverzicht van de werkzaamheden te Crèvecoeur, zowel wat de bouw van de sluis betrof als de herstelwerkzaamheden aan het fort. Deze memorie diende een overzicht te bevatten van wat aan wie was aanbesteed, wat nog aanbesteed diende te worden, hoe ver iedere aannemer met zijn werk was gevorderd, hoeveel deze

22 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 254, p. 1121v (28 december 1702).

23 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 256, p. 2045v (24 oktober 1703).

24 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 256, 1955v (11 oktober 1703). De schrijfwijze ^{ll} staat voor pond.

25 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 256, 1955v (11 oktober 1703).

26 Arends, 2004, p. 199-200.

27 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr., p. 2354r (28 december 1706).

Correspondentie en Secreete kondschappen. Siet Bergen op Zoom. 2257.

Siet Generaliteyts-Boden. 2258.

Cranenburg.

Op een memorie vanden A.^{te} Invoye, is voor den
Selve een ordon.^g van 5000. g^l geslagen. 2339.

Croovecoeur.

Aen de Aenneemers der Ruysen geordon.^g. het werd
aldaer met meerder Spoot voort te Setten d.^o. 1874.

Regte vanden Aenneemer Routers, versockende,
dat het keywercken fluyzen doot hem moge werden
gemaakt. 1925.

Den A.^{te} Thesauries Genl. versogt de instantien by
de Heeren Gecom.^{de} Raden te vernieuwen, over de Loverant
van het vuuden ligt aldaer en te Engelen. 1969.

Rapport van Heer Thesauries op't voorsubject. 1999.

Memorie van Scheepsvragten van Boenthemer Steen
door den Secrots Goltz te betalen. 2008.

Het Plan, waer nae de boven ald.^o souden kunnen
uytgegeven werden, gearresteerd. 2073.

Rapport van het gebesogneerde met den L.^{te} Coll
Ivoy, nopende het ontruymen vande grond van het
Fort, by Robbt. van Walcheren. 2410.

Gromvoirt en Deutenen. Bericht vande Regenten, op een regte van
Schoolm.^g van Lanten. 1964.

daarvoor reeds had ontvangen en hoe hoog de kosten nog zouden oplopen van het onderhanden zijnde werk. Ook moest er een overzicht worden opgesteld van de kosten van de werken die in de toekomst nog aanbesteed moesten worden. De leden van de Raad van State merkten op dat de werken zo goedkoop mogelijk moesten worden gerealiseerd, zonder afbreuk te doen aan de gestelde eisen van defensie.²⁸

1704: de impasse

Vervolgens gebeurt er niet veel meer aan de sluis. Tijdens de inspectie van september 1704 door de Commissie langs de Maas bleek dat zowel het werk aan de sluis als aan het fort stillag. Aannemer Pardijck, daarop aangesproken, gaf te kennen het werk niet te kunnen afmaken voordat hij een deel van de achterstallige betalingen had ontvangen. Hij beweerde meer dan 30.000 gulden van het Land tegoed te hebben.

Aangezien er niet gebouwd werd, was het zaak de aanwezige materialen zo goed mogelijk te conserveren. Dat betekende voor de houten schutdeuren, die nu nog op land lagen opgeslagen, dat deze beschermd dienden te worden tegen weersinvloeden. Derhalve gaven de commissieleden Nicolaas Pardijck opdracht voor het slaan van houten klampen op de voegen en gaten van genoemde deuren. Ontvanger Van Hoeij werd gemachtigd Pardijck voor dit werk 30 gulden uit te betalen.²⁹

Dit was voor langere tijd het laatst uitgevoerde werk. Het enige wat de eerstvolgende jaren in de archiefstukken blijft terugkomen, is de kwestie van de uitbetaling van de verschillende aannemers. Pas in 1708 namen de leden van de Raad van State een besluit met betrekking tot de betaling van Pardijck. Bepaald werd dat hij voor de eerste termijn 3.833 gulden, 6 stuivers en 10 penningen zou ontvangen.³⁰ Verder stond de Raad van State op het standpunt dat Pardijck, zodra hij de som van 5.222 gulden, 4 stuivers en 8 penningen had ontvangen, zijnde twee derde part van de tweede termijn, het werk weer ter hand diende te nemen. Uit de notulen van de Raad blijkt dat het voor hem niet mogelijk was het werk verder voort te zetten zonder uitbetaling van deze bedragen, mede omdat de gehele kom opnieuw zou moeten worden uitgemalen, hetgeen voor de aannemer een forse investering betekende.³¹

Toch zag het er niet naar uit dat het werk aan de sluis op korte termijn hervat werd. In september 1711 vroegen

	guld.	st.
Buiden	2	740
Hertogenbosch	21	150
Graue	60	—
Venlo	67	1/2 05
Roermonde	72	1/2 01
Stevensweerd	74	—
Nimwegen	84	—
St. Andries	89	—
Doodrecht	105	—

Inhoudsopgave van een van de verballen van de Commissie langs de Maas. Deze uit de Raad van State samengestelde commissie reisde twee, later één keer per jaar langs de vestingsteden langs de Maas om zaken als belasting en onderhoud van verdedigingswerken te regelen (bron: Nationaal Archief, Archief Raad van State, verballen van de Commissie langs de Maas).

leden van de Commissie langs de Maas namelijk aan de leden van de Raad van State of zij niet opdracht wilden geven het werk aan de sluis te hervatten. Het metselwerk hoefde immers nog maar 2½ voet (circa 78 centimeter) hoger te worden opgetrokken om tot de definitieve hoogte te geraken.³²

Uit het verslag van de commissieleden die een half jaar later op inspectie gingen, blijkt dat het metselwerk van de sluis onderhevig was aan verval: de tras en kalk bleken doorweekt en waren tussen de voegen uitgevroren. De commissieleden stelden voor de wederzijdse muren van de sluishoofden bij laag water uit te krabben. Het metselwerk dat altijd onder water stond, zou dan met sterke tras³³ worden gestootvoegd en het overige met bastaard-tras.³⁴ Verder werd voorgesteld het muurwerk van de

28 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 256, 2410r-2411r (20 december 1703).

29 Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1641, p. 16v en p. 17v (20 september 1704).

30 De eerste termijn bedroeg eigenlijk 5.833: 6: 10, maar daarvan werd/was 2.000 gulden uitbetaald aan de eerste aannemer Routers.

31 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 263, p. 237v (22 februari 1708).

32 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1645, p. 45r-46r (september 1711).

33 Tras is fijngemalen tufsteen, wat een vulkanisch gesteente is. Vermengt men tras met water en kalk dan ontstaat een harde specie, geschikt om te metselen.

34 Sterke tras wordt verkregen door het mengen van 2 delen schelpkalk met 1 deel tras/cement. Sterke basterdras bestaat uit 6 delen schelpkalk, 3 delen tras/cement en 1 deel zand. Normale basterdras bestaat uit 5 delen schelpkalk, 1½ deel tras/cement en 1½ deel zand. Zie: <https://bit.ly/361ZzPd>

sluishoofden te bedekken met platte zoden, vermoedelijk om beschadiging door vorst te voorkomen. Een en ander zou weinig kosten met zich meebrengen, daar het benodigde materiaal, zoals tras, kalk en zand, reeds voorhanden waren.³⁵

Of dit voorstel is opgevolgd, valt te betwijfelen. Het lijkt eerder op dat de daaropvolgende twintig jaar weinig tot niets meer aan de sluishoofden werd gedaan. In september 1729 meldden de leden van de Commissie langs de Maas nog dat de sluis niet was afgemaakt en de bijbehorende kanalen niet waren gegraven.³⁶

Hernieuwde aandacht

Na een periode van relatieve rust op het Europese vasteland ontstond er in 1732 onenigheid over de Poolse troonsopvolging. Ook nu bemoeide het buitenland zich ermee, waaronder de Franse koning Lodewijk XV. Dit leidde uiteindelijk tot een oorlog die bekendstaat als de Poolse Successieoorlog (1733-1738). De oorlogshandelingen deden in de Republiek der Verenigde Provinciën de vrees ontstaan dat de Fransen ook de Oostenrijkse Nederlanden zouden binnenvallen. Dit leidde ertoe dat in het voorjaar van 1734 stappen werden gezet voor het herstel van onder meer fort Crèvecoeur.³⁷

Commissie Hop en Ten Hove

Om meer zicht te krijgen op de situatie rondom Crèvecoeur stelden de leden van de Raad van State uit hun midden een commissie samen die de belangen van defensie in overeenstemming moest brengen met de belangen van de scheepvaart en handel op 's-Hertogenbosch. Deze commissie, bestaande uit de heren Hop en Ten Hove, kreeg onder meer de opdracht na te gaan of de Dieze permanent afgedamd kon worden als de schutsluis in het fort gerealiseerd zou zijn. Een permanente afdamming maakte het voor het leger immers gemakkelijker de inundatie te stellen. Het nadeel was dat de schippers varende van en naar 's-Hertogenbosch dan gedwongen waren gebruik te maken van de sluis, hetgeen voor hen oponthoud en het betalen van sluisgeld met zich meebracht.³⁸

Hop en Ten Hove kregen voor hun onderzoek vergaande bevoegdheden. Naar bevind van zaken mochten zij personen met kennis van het terrein en van de wateren ontbieden en mochten zij de conceptbestekken aanpassen indien zij dat nodig vonden.

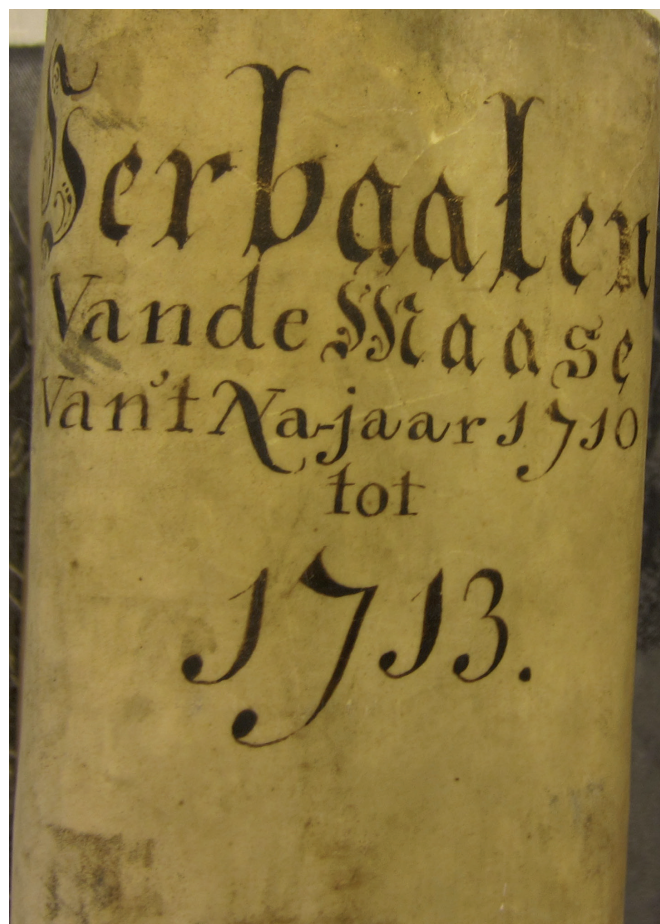
Het doel was dat nog in de winter van 1734-1735 de aanbesteding van het werk zou plaatsvinden, opdat met

35 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1644, p. 11r-12r (maart 1712).

36 NA, Raad van State, Commissie langs de Maas, inv.nr. 1649, p. 37r-v (september 1729).

37 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 321, p. 484 (maandag 17 mei 1734). N.A., Raad van State, inkomende brieven, inv.nr. 816, 17 mei 1734 (Grave, 14 mei 1734).

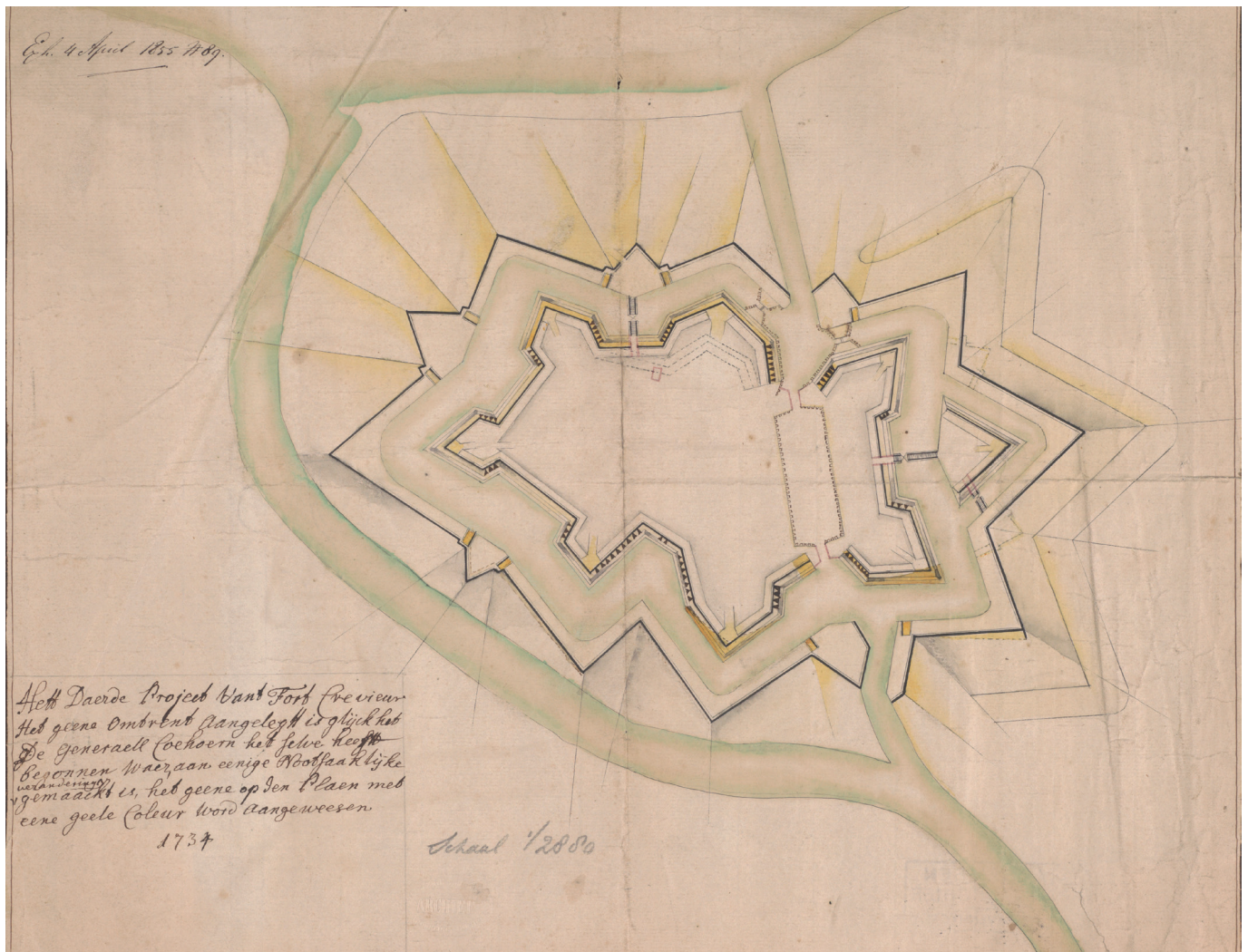
38 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 322, p. 346 (28 oktober 1734).

Detail van de rug van de bundel archiefstukken die betrekking heeft op de verbaalen van de leden van de Commissie langs de Maas, die in het najaar van 1710 tot en met 1713 verschillende vestingsteden langs de Maas inspecteerden (bron: Nationaal Archief, Archief Raad van State).

Portret van Lodewijk XV (1710-1774), koning van Frankrijk en Navarra, door Maurice Quentin de La Tour.

Plattegrond van het fort Crèvecoeur uit 1734. Afgaande op het bijschrift betreft het hier waarschijnlijk de kaart die behoort bij het derde voorstel van directeur-generaal Hertell en directeur De Bruen. Dit voorstel om het fort in staat van verdediging te brengen zou 225.000 gulden kosten (bron: Nationaal Archief, Plans van Vestingen, inv.nr. H385).

het werk zelf in het voorjaar van 1735 zou kunnen worden begonnen.³⁹

De voorstellen van Hop en Ten Hove werden door de Raad van State in hun geheel overgenomen. Dat betekende dat de Dieze openbleef, tenzij de veiligheid van het land of de stad 's-Hertogenbosch in het geding was. Verder werd besloten dat, zolang er geen schepen door de af te bouwen schutsluis zouden varen, het niet nodig was de kolk van een houten of stenen beschoeiing te voorzien. De twee geprojecteerde (dam)sluisjes in de grachten zouden in steen worden uitgevoerd, hetgeen 5.000 gulden meer zou kosten dan in het conceptbestek stond vermeld. In het conceptbestek ging men uit van houten sluisjes. In de hoofden van de schutsluis zouden ijzeren pinnen worden ingemetseld, vermoedelijk bedoeld om de trossen van de schepen aan vast te maken.⁴⁰

39 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 322, p. 346v (28 oktober 1734).

40 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 322, p. 494v-495r (woensdag 15 december 1734).

Het werk weer ter hand genomen

Op 3 februari 1735 werd vanuit 's-Hertogenbosch het bericht verstuurd dat ten behoeve van de grote sluis de vier (paar) puntdeuren met toebehoren (opnieuw) waren aanbesteed. Wat betreft de bouw van de twee damsluizen meldde men dat de ene was aangenomen door Johannes Cooijmans voor een bedrag van 18.000 gulden en de andere door Johannes van der Kindt voor 14.850 gulden. Daarmee pakte de aanbesteding duurder uit dan door de ingenieurs begroot was.⁴¹

Om de aardwerken van het fort tegen de kracht van het uit de sluizen stromende water te beschermen, werd op 14 maart besloten stekken waterwilgenhout te planten. De bedoeling was dat deze wortel zouden schieten, uitgroeien en een haag zouden vormen tegen de inwerking van het water.⁴²

41 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 323, p. 87r (donderdag 3 februari 1735).

42 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 323, p. 202v-203r (14 maart 1735).

1
Verbaal, gehouden by
de Heeren Hop en Ten Hove,
Gecommitteerden van de
Edele, Moogende Heeren Raden
van Staten der vereenigde
Nederlanden, na s' Hertogen
Bosch; omme aldaar met
den Prince van Holstein,
Generaal, en Gouverneur
van gemelde Stadt, te
spreken, en met denselve,
mitsgaders met (den
Brigadier en Directeur
Generaal Hertel, te over-
leggen, op wat wyse de
swarigheden, welke zig
opdoen, zoo ontrent den
aanleg der Werken te
Brevecœur, als den Loop
der Wateren, en byzonder,
om niet te belemmeren
de Navigatie en Commercie
vande Stadt s' Bosch, best
geapplaneerd en voorgekomen
zouden

Eerste pagina van het kladverslag van de leden Hop en Ten Hove (bron: Nationaal Archief, Koninklijk Instituut voor Ingenieurs, Handschriften, inv.nr. 8).

Memorie voor de aanwezende Ingenieurs te 's Bosch.

Om haar Ed. Hoog. de Heeren Hop en van Buijtenhemte berigten, ontrent de volgende poincten en hare consideratien te stellen in marginé tegens yder articul.

1. *Versteltelyck verluys of raad, aan den Drielt*
ten twede de lange sluys of verlaat in de
lange wecht naech orten en aachtelyck de
sluis aan der muntel.

Daer drie sluysen sijn tot volgende nut
de sluis aan der muntel en die aan den
Drielt sijn als de selve gedooten sijn om te
salpore formieren de boeven of steen Junon
dat te woeven tuchten de wieser en
Koltermanes steenrecht, in open sijde
omme daer de selve teyt te looden en
gedelke van het boeven water het welck
sig werpt in de kuisse de sea en draemt
tot den Convent hoef en langht de stad
gaet tot aangemelt, sluysen loopt en
sig dus in de Drielt werpt
het verlaat of lange sluis in de lange
of orter wecht oerdt altoemelijck om mach
den steen of saager in conditie te formeert
van als de selve steen is tuchten de
hintermanes steenrecht in lange wecht
venn, en draemt sig teyt tot aach de Drielt
en hoort way oterij
maadmaal door het boeven, sluyt tot
wat nut en draemt de selve voor den Lande
in is het nodig dat daar een opsiender
gestelt si omme de sluysen te openen en
sluyfen naech dat sulc nodig bewonden
wordt
den nevens gemelt, opsiender is aangestelt
met aets van den gewoneus op een jaardijck
traderment van twen en dertig Guld.

1. *Wat, en waar de buijten*
sluysen, verlaten en
Bakken sijn, waer van
Barend Loomans Opziender
is op een tractement van
36 gld.; mitsgts van
wat nut of dienst die
Bakken verlaten en
sluysen voor het Land
sijn; en waarom het
Land een opsiender daer
over steld, en derselve
betaald?

2. *De den Raad dient versteltelyck als*
gedooten sijn, om de verpordatien te helpen
landen in het Drielt veldt of van de
hachter steenrecht tot aach den bergden
in langht de Drielt als sulc in het van
noed moecht veruyck worden
vertoeden in somer tijden werd de
selve noech gesloten als de maad hoog
sweld en de Drielt moet opene om te
stellen dat het Drielt veldt niet gein
wordt word

2. *Van wat nut en dienst voor*
het Land is de Bakte
ongelen waer van Pieter
van Berg opsiender is, en
om wat redenen die opsiender
van het Land aangestelt is,
en betaald werd 12-12-

De eerste pagina van de memorie met vragen opgesteld door de commissieleden Hop en Ten Hove. De vragen waren gericht aan de ingenieurs in militaire dienst die op de hoogte waren van de situatie rondom 's-Hertogenbosch. Rechts staan de vragen genoteerd. Links, in de kantlijn, de antwoorden van de militairen (bron: Nationaal Archief, Koninklijk Instituut voor Ingenieurs, Handschriften, inv.nr. 8).

Plattegrond van fort Crèvecoeur uit 1735. In geval de vijand een batterij zou weten op te richten op de locaties A of B dan zou hij bij C-C in de contregarde kunnen schieten, zodat de verdedigers deze positie zouden moeten opgeven. Wel zou het de vijand moeite kosten de batterij bij A of B in te richten, daar zij onder vuur zou worden genomen (rode lijnen) door de verdedigers, gelegen op de bastions Empel, Henriëtte en Engelen en het nieuwe ravelijn (F). Het opwerpen van aardwerk D-E zou het gevaar van een enfilade wegnemen. De nummers 1 en 2 duiden de locaties aan van de dammen die opgeworpen moesten worden indien de aannemers van de sluizen hun werkzaamheden niet zouden kunnen afronden. De nummers 3 en 4 duiden het begin en eind van het verbindingskanaal tussen het fort en de rivier de Maas aan. Gezien de stippellijn lijkt dit kanaal op dat moment nog niet gegraven te zijn (bron: Nationaal Archief, Raad van State, inkomende stukken, inv.nr. 822.2).

Middels de correspondentie die ingenieur Draak onderhield met de Raad van State krijgen we enig inzicht in de constructie, en dan met name de fundering, van de damsluizen. Blijkbaar was in het bestek voorgeschreven dat de funderingspalen waarop het roosterwerk rustte, 8 voet (2,51 meter) lang dienden te zijn. Tijdens het inheien van de palen stuitte men echter op een vaste zandplaat op een diepte van 5 à 6½ voet (circa 1,50 tot 2,00 meter). Een paal die tot de voorgeschreven diepte was ingeslagen, bleek minder draagkrachtig te zijn dan de palen die tot op genoemde zandplaat waren ingeslagen. Draak stelde daarom voor de palen tot op de zandplaat in te slaan en ze vervolgens op de juiste lengte af te zagen. De leden van de Raad van State zagen de billijkheid van het voorstel in en gingen akkoord.⁴³

Uit de stukken blijkt ook dat de toezichhoudende militairen niet altijd tevreden waren over de kwaliteit van het

geleverde. Aan het eind van het jaar schrijft directeur-generaal Hertell dat er sprake is van 'nalatigheid van de aannemers omtrent het op leveren van haare aengenomen werken, (...)'.⁴⁴ Hierop besloten de leden van de Raad van State ingenieur Draak naar 's-Hertogenbosch te zenden om de aannemers te herinneren aan hun verplichtingen. Tevens diende hij hun mede te delen dat, als zij in gebreke bleven, de werken op hun kosten zouden worden gerealiseerd. En ook schade die in de winter zou ontstaan als gevolg van hun nalatigheid, zou op de aannemers worden verhaald. Een uiterste poging moest worden ondernomen om in elk geval de sluizen voor de winter te voltooien, voordat het hoge water verder werken onmogelijk zou maken.⁴⁵ De leden van de Raad bepaalden verder dat als dat niet zou lukken, de opgeworpen dammen gehandhaafd dienden te blijven.⁴⁶

⁴³ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 323, p. 427r-428r (vrijdag 21 oktober 1735).

⁴⁴ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 324, p. 325v (4 oktober 1735).

⁴⁵ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 324, p. 326r (4 oktober 1735).

⁴⁶ BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 324, p. 326v (4 oktober 1735).

Vermoedelijk doelde men hier op de dammen waarmee de bouwputten droog werden gehouden. Voor de aannemers van de aardwerken hadden de leden nog wel enige consideratie. Hun werd zes tot acht weken extra tijd gegund, boven de gestelde termijn.⁴⁷

Uiteindelijk werd de deadline niet gehaald. De schutsluis werd pas in 1736 afgebouwd, maar was daarmee nog niet operationeel. Er moest immers nog een kanaal gegraven worden om de sluis met de rivier de Maas te verbinden. Er bleek wederom een oorlog voor nodig om dit te realiseren.

Verbinding met de Maas

In 1740 ontstond andermaal onenigheid over een erfopvolging. Na de dood van keizer Karel VI van Oostenrijk was zijn dochter Maria Theresia de voor de hand liggende troonopvolgster. Frankrijk, Pruisen, Spanje en Beieren waren daar echter op tegen. Dit leidde tot de zogenoemde Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), waarbij Maria onder meer werd gesteund door Engeland, Rusland en de Republiek. Hadden de krijgshandelingen in eerste instantie plaats in Silezië en Bohemen, vanaf 1744 verplaatste de strijd zich onder meer naar de Zuidelijke Nederlanden. Dit leidde ertoe dat de Republiek diverse defensieve maatregelen trof. Dat gold ook voor de vesting 's-Hertogenbosch en de omringende forten.

Zoals gezegd, was met het gereedkomen van het fort in 1735-1736 de schutsluis te Crèvecoeur via de Maas nog niet bereikbaar. In augustus 1745 constateerden de leden van de Commissie langs de Maas, Temmink en Verlest, dat het kanaal nog niet was aangelegd. Naarmate echter de Franse legers verder naar het noorden oprukten, des te meer aandacht kwam er voor de verdediging van de vesting 's-Hertogenbosch.⁴⁸ In januari 1746 kreeg de toenmalige directeur der fortificatiën, De Roij, opdracht om onder meer de bestekken voor het graven van het resterende kanaalgedeelte op te maken. Tevens werd bepaald dat de major van het fort Crèvecoeur er een taak bij kreeg als de sluis operationeel was: hij zou dan ook gaan fungeren als sluismeester.⁴⁹

Medio september 1746 schreef De Roij dat de stortebedden voor de damsluizen, alsook de beschoeiing en de pakwerken van het kanaal, bijna waren voltooid.⁵⁰ In

gesprekken met de aannemer⁵¹ bleek het niet meer mogelijk nog dieper te graven. Derhalve meende De Roij dat het moment was gekomen het water in te zetten om de kanaalbodem verder uit te schuren. Het tijdstip daarvoor was gunstig, omdat het water in de Maas extra laag stond en de stopdam in de Dieze op voldoende hoogte was gebracht. Hij verwachtte dat de kracht van het water in 24 uur zo veel grond uit het kanaal zou hebben geschuurd, dat een geladen beurtschip uit de Maas door het kanaal en de sluis naar 's-Hertogenbosch zou kunnen zeilen.⁵² Aldus geschiedde.

Besluit

Op welke datum de eerste schepen door de sluis voeren, wordt uit de stukken niet duidelijk. Dat zal ergens in de loop van 1747 zijn gebeurd. Bekend is dat het reglement voor het schutten van de schepen te Crèvecoeur in mei 1747 werd vastgesteld.⁵³ Uiteindelijk heeft het dus ruim 45 jaar geduurd en waren er drie oorlogen voor nodig om een plan uit 1701, voor de bouw van een schutsluis te Crèvecoeur, gerealiseerd te krijgen.

Ing. Bram Steketee (1927-1915) was na zijn pensionering bij de Rijkswaterstaatsdienst verbonden als vrijwilliger bij de voormalige afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch. Hij leverde een bijdrage aan diverse (waterstaatkundige) publicaties over 's-Hertogenbosch.

Drs. Hans Willems doet sinds 1988 historisch onderzoek op het gebied van bouwhistorie en cultuurhistorie. Hij is enige jaren verbonden geweest aan de toenmalige afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch en is thans werkzaam bij BAAC (onderzoeksbureau voor bouwhistorie en archeologie).

47 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 324, p. 325-326v (4 oktober 1735).

48 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 347, p. 444r (2 september 1745).

49 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 349, p. 139v-140v (24 januari 1746).

50 Eind september diende de aannemer Cornelis van Warmond een rekening in van 5.492 gulden voor het maken en verlengen van het stortebed van de damsluizen en verder een rekening van 5.929 gulden voor het maken van paalschoeiingen op het fort. De leden van de Raad stemden hiermee in en gaven opdracht tot uitbetaling over te gaan. De bedragen zouden afgeboekt moeten worden van 'de petitie van de 1200 mille gulden tot de fortificaties gedaan'. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 351, p. 472v (29 september 1746).

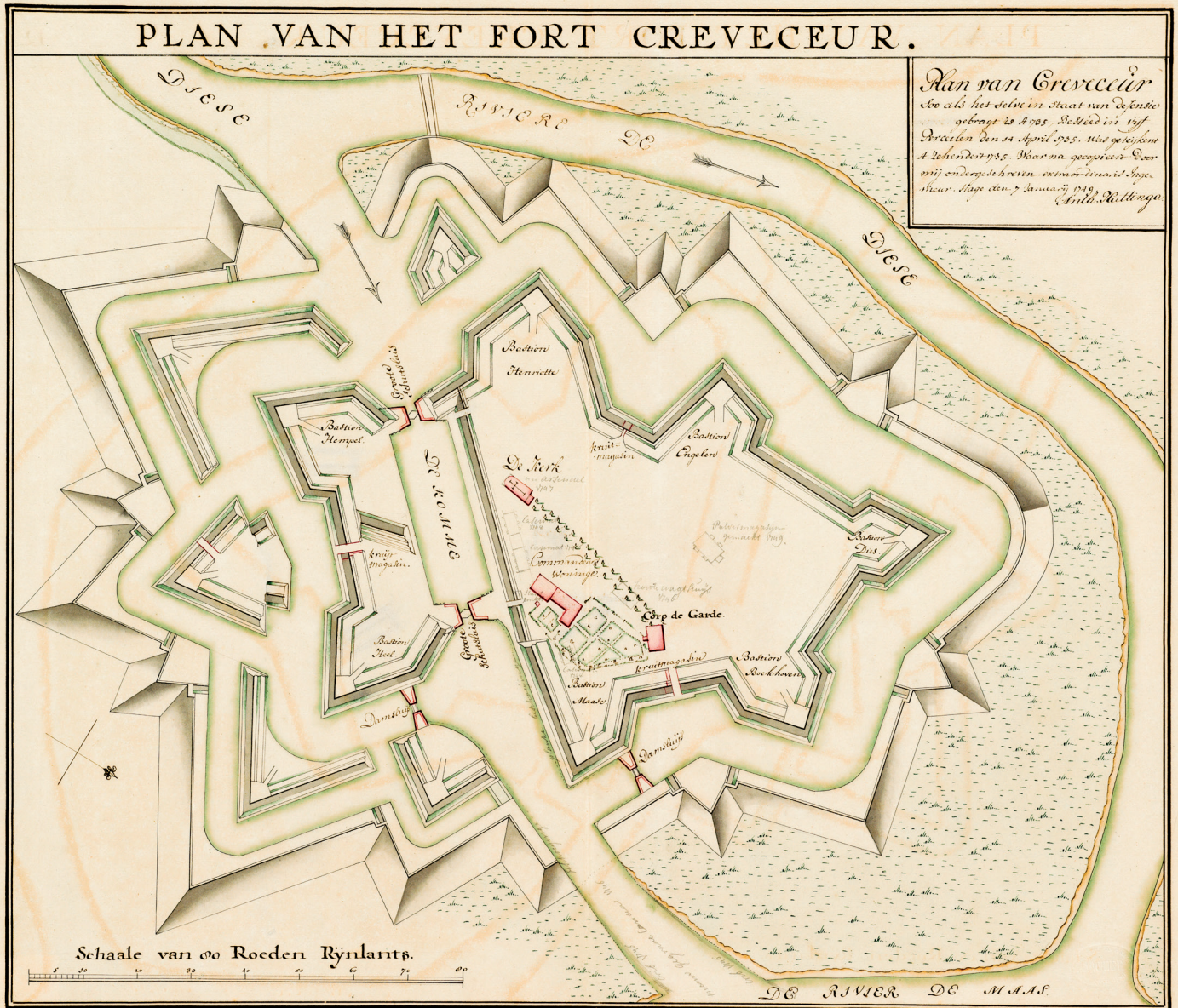
51 Uit een latere bron valt af te leiden dat de naam van deze aannemer Arie Kuijk moet zijn. BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 355, p. 393v (19 september 1747).

52 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 351, p. 388v-389r (15 september 1746).

53 BHIC, Raad van State, resoluties, inv.nr. 354, p. 143r (13 mei 1747).

Nadat de schutsluis te Crèvecoeur in gebruik was genomen, kon de militaire inundatie rondom 's-Hertogenbosch gerealiseerd worden, onder meer door het leggen van een stopdam in de Dieze bij Crèvecoeur. De locatie van de stopdam is op deze kaart aangegeven met een pijl. De inundatie zelf is met een groenige kleur aangeduid (bron: UvT, Brabant collectie, inv.nr. BC-377).

Kopie van een kaart van het fort Crèvecoeur van de hand van A. Hattinga. De kopie dateert van 7 januari 1749. De oorspronkelijke tekening is van 1735 en geeft de gewenste toestand aan. In het verbindingskanaal naar de Maas staat, nauwelijks leesbaar, in potlood geschreven: "nieuw gegrave kanaal 1746". Tevens staat vermeld dat de kribben eveneens uit 1746 dateren. Uit deze tekening valt ook op te maken dat de bezorgdheid, geuit door De Ruij, wat betreft het gevaar van wegspoeling van de aanliggende (aard) werken, haar effect heeft gehad. Aan beide zijden van het kanaal en de uitmonding van de damsluizen is sprake van een beschoeiing, waarbij voor wat betreft de westzijde vermeld wordt dat het hier om een 'planken beschoeiing' gaat (bron: Nationaal Archief, Situatiekaarten Genie, inv.nr. B35III.42).

Literatuur en verantwoording

Archieven

- * Nationaal Archief
- Verbalen van de Commissie langs de Maas et cetera
- Resoluties Raad van State (kladversie)
- Inkomende/uitgaande stukken Raad van State
- Koninklijk Instituut voor Ingenieurs (handschriften)
- * Brabants Historisch Informatie Centrum
- Resoluties Raad van State (netversie)
- * Erfgoed 's-Hertogenbosch, Stadsarchief
- Resoluties Raad

Literatuur

ARENDS, G.J., 2004: Historische sluizen en stuwen. Waardering en instandhouding, Utrecht.

ENDERMAN, M., 2013: Bouwhistorische notitie Fort Crèvecoeur, kruitmazijnen, kazemat en westelijke damsluis, Gemeente 's-Hertogenbosch, SO/BAM.

GUDDÉ, C.J., 1974: 's-Hertogenbosch. Geschiedenis van vesting en forten, z.p.

LIMONARD, CH., 1997: 'Fort Crèvecoeur. Van een vergeten fort en een oude sluis', in: Kwartaalbericht Stichting Menno van Coehoorn, nr. 2, p. 18-25.

ROMMELSE, G., 2013: De Spaanse Successieoorlog (1702-1713), in: Historisch Nieuwsblad, nr. 2.

WILLEMS, H. & B. STEKETEE, 2016: Met horten en stoten. De bouw van de eerste schutsluis te Crèvecoeur en "het in staat stellen" van het fort, circa 1701-1750, 's-Hertogenbosch.

'Uyt de poot ghesoghen'

Gisbertus Voetius en het pamflet *Vertooninge des leugenachtigen miraeckel-geest*

Lianne van Beek¹

In 1632 werd er een pamflet² gedrukt met de intrigerende titel *Vertooninge des leugenachtigen miraeckel-geest ofte wonderlijke teekenen die gebeurt soude zijn binnen de stads van s'Hertoghen-bos*. In de *Vertooninge* wordt verhaald over een tweetal wonderen die gebeurd zouden zijn in de Sint-Jan. Daarna volgt er een beschouwing in dichtvorm. Het is in meerdere opzichten een curieus drukwerkje. Wat kunnen we achterhalen over zijn ontstaansgeschiedenis en auteurschap?

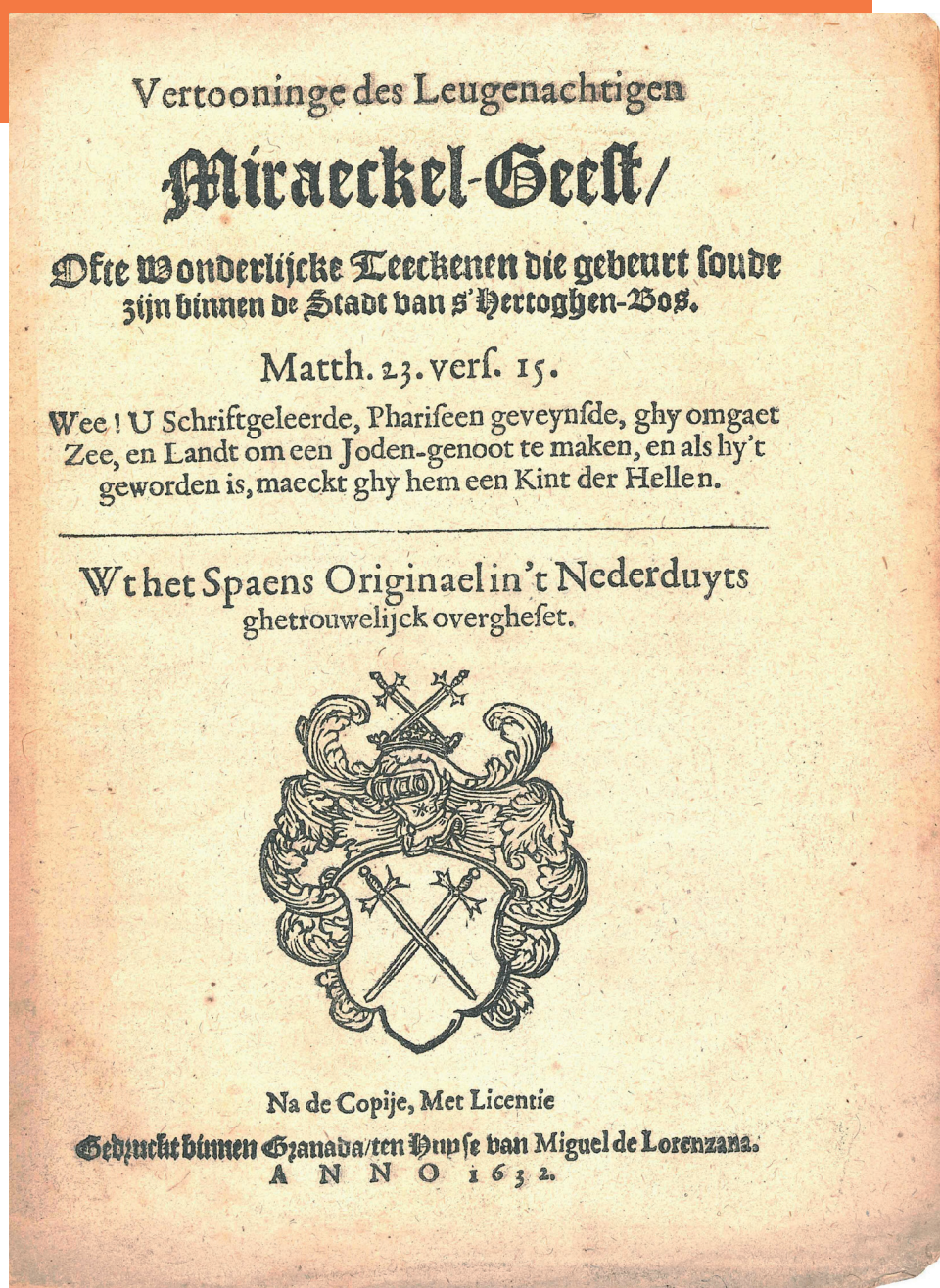
De *Vertooninge* is recent toegevoegd aan de collectie van Erfgoed 's-Hertogenbosch. Het maakte deel uit van een veilingkavel met daarin verschillende documenten over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch.

Er waren tot nu toe maar drie exemplaren van bekend: twee in de Leidse Universiteitsbibliotheek en een in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.³ Dat maakt de toevallige vondst op de veiling een bijzondere.

¹ Bij dit artikel heb ik hulp mogen krijgen van een groot aantal mensen. Begin april 2020 deed ik een oproep op LinkedIn om hulp bij het identificeren van het wapen dat voor op het pamflet staat. Vanwege de coronaquarantaine kon ik daar geen onderzoek naar doen in de bibliotheek. Niet alleen was het wapen binnen een mum van tijd geïdentificeerd (met name dankzij Redmer Alma en Willem Oving), ook kreeg ik de tip over Gisbertus Voetius van Robert Arpots. Er ontstond zelfs een interessante bredere discussie. Zonder deze hulp – van mensen die ik in sommige gevallen zelfs nog nooit persoonlijk de hand heb geschud – had dit artikel nooit geschreven kunnen worden. Mijn dank is zeer groot en eventuele fouten in de interpretatie berusten uiteraard volkomen bij mij.

² Een voor de Nederlandse situatie anachronistische term, die zo ingeburgerd is dat ik hem toch gebruik. Zie Harms, 13.

³ Universal Short Title Catalogue: <https://www.ustc.ac.uk/editions/1034634>. Een scan is beschikbaar via Google Books.

Titelblad van *Vertooninge des leugenachtigen miraeckel-geest*.

Het pamflet is een druk in quartoformaat (8 pagina's), en meet 14,5 x 19 centimeter. Het watermerk lijkt een kruik of vaas te zijn waaruit bladeren steken.⁴ Op het voorblad staan, naast de titel, een citaat uit het Bijbelboek Matteüs, een wapenschild met twee gekruiste zwaarden en de vermelding dat het uit een Spaans origineel in het 'Nederduyts' is overgezet. Als drukker wordt genoemd Miguel de Lorenzana in Granada, en het jaar 1632.

Daarop volgt een relaas over twee wonderen die gebeurd zouden zijn in de Sint-Jan. Hierna worden de titel *Vertooninge des leughenachtigen miraekkel-geest* en het citaat uit Matteüs herhaald. Er volgt een gedicht, waarna afgesloten wordt met een ander citaat uit Matteüs.

'Wonderlijke teekenen'

Het pamflet opent met een inleidende tekst, getiteld *Verhael vande wonderlijke teekenen die gebeurt zijn binnen s'Hertogen-bos ende de straffe die God onsen heere den predicanten van die vermaledijde secte toeghesonden heeft*. De vermaledijde sekte slaat op het nieuwe protestantse regime. Sinds september 1629 was 's-Hertogenbosch in handen van de Republiek. Het gaat dus over gebeurtenissen die relatief kort voor de publicatie van de *Vertooninge* gebeurd zouden zijn.

Dat de anonieme auteur van de tekst katholiek is, staat buiten kijf. Hij beklagt zich: 'Het ware al te langh om te beschrijven alle de swaricheden ende ellenden die de Catholijcken binnen den Bos te lijden hebben sijnde met onverdraeghlijcke schattinghen gheplaeght ende wreedelijck ghetracteert van een seer groote meenichte van soldaten die de ketterye daer met ghewelt ophouden. Jae het is soo verre ghekomen dat alle de schoone kercken tot peerde-stallen zijn ghemaect, ja noch wel arger.'

Dat laatste moet een overdrijving zijn. Veel kerken en kapellen waren ernstig beschadigd geraakt en het is niet uit te sluiten dat (delen van) deze gebouwen tijdelijk zijn gebruikt voor het stallen van paarden en opslag. De Sint Eloikapel aan de Orthenstraat werd al snel een turf-schuur.⁵ Maar permanente herbestemming gebeurde vaak pas wat later. Zo dankt de Sint-Jacobskerk in de Bethaniëstraat zijn huidige naam – Groot Tuighuis – aan zijn periode als militaire opslag, maar werd pas vanaf 1650 op deze manier gebruikt.⁶ De Sint-Jan werd bijvoorbeeld niet herbestemd tot stal of opslagplaats: die had een te krachtige symbolische uitstraling. De Sint-Jan werd de nieuwe protestantse hoofdkerk van 's-Hertogenbosch.

Het wonder van de predikant van de duivel

In die protestantse Sint-Jan zouden vele wonderen

gebeurd zijn, waarvan de auteur er twee wil uitlichten. Hij verwijst niet naar de wonderen die door tussenkomst van de Zoete Vrouw gebeurd zouden zijn – het mirakelbeeld van de Zoete Vrouw was op dat moment al in veiligheid gebracht in het huis van bisschop Michael Ophovius – maar naar bovennatuurlijke gebeurtenissen gerelateerd aan het beleg en de capitulatie van 's-Hertogenbosch. Het laatste wonder uit het mirakelboek van de Zoete Vrouw had overigens wel betrekking op een beleg, namelijk de belegering uit 1603. Een Italiaanse soldaat die in een loopgraaf lag buiten de Vughterpoort werd toen tijdens een beschieting geraakt door een kanonskogel van ruim 23 pond, maar bleef ongedeerd.⁷

In het eerste wonder beschrijft de auteur hoe de voornaamste predikant van de ketters (de 'predikant van den duyvel') in de Sint-Jan wilde preken. Er stond daar een beeld van Christus, hangend aan het kruis, dat al veel wonderen had gedaan. Daarom hadden de ketters het gespaard. Naar men zei had Willem van Oranje zelf de opdracht gegeven om het beeld niet aan te raken. De predikant gaf toch het bevel om het beeld te vernielen. Hij vond dat een beslissing van religieuze aard. Zo geschiedde. Nadat het beeld in stukken gesmeten was, gaf de predikant een preek zo vol heiligschennis dat het zelfs de ketterse soldaten te ver ging. Daarop kreeg de predikant heftige pijn in zijn darmen. Zijn buik barstte open en zijn ingewanden vielen op de grond. Hij verdween, met lichaam en ziel, naar de hel.

In de gezaghebbende database *Bedevaartplaatsen in Nederland* van het Meertens Instituut is geen wonderdoend Christusbeeld bekend. De verwijzing naar Willem van Oranje is natuurlijk opmerkelijk, omdat de man op dat moment al 45 jaar dood was. De opmerking an sich is niet in directe tegenspraak met zijn opvattingen: Willem van Oranje had de persoonlijke overtuiging dat een tolerant religieus klimaat, ook voor katholieken, het beste was voor de economische ontwikkeling.⁸

Het wonder van de gekrenkte sergeant

Het tweede wonder gaat over een sergeant, gelegerd in 's-Hertogenbosch. Hij diende onder Anthonie Schetz van Grobbendonck, die sinds 1589 gouverneur van 's-Hertogenbosch was namens landvoogdes Isabella. De sergeant kreeg geen promotie en voelde zich daar verguisd over. Hij liep vervolgens over naar de vijand, het Staatse leger. Het is niet duidelijk met wie van de legerleiding hij uiteindelijk in contact kwam, maar wel dat hij hem informatie gaf over het gebrek aan buskruit in de stad en nog andere inlichtingen.⁹ De stad werd ingenomen. De sergeant werd ruim beloond en kreeg een mooie functie.

⁴ Verder onderzoek hiernaar is mogelijk. Het watermerk is in ieder geval niet opgenomen in het overzichtswerk van Churchill.

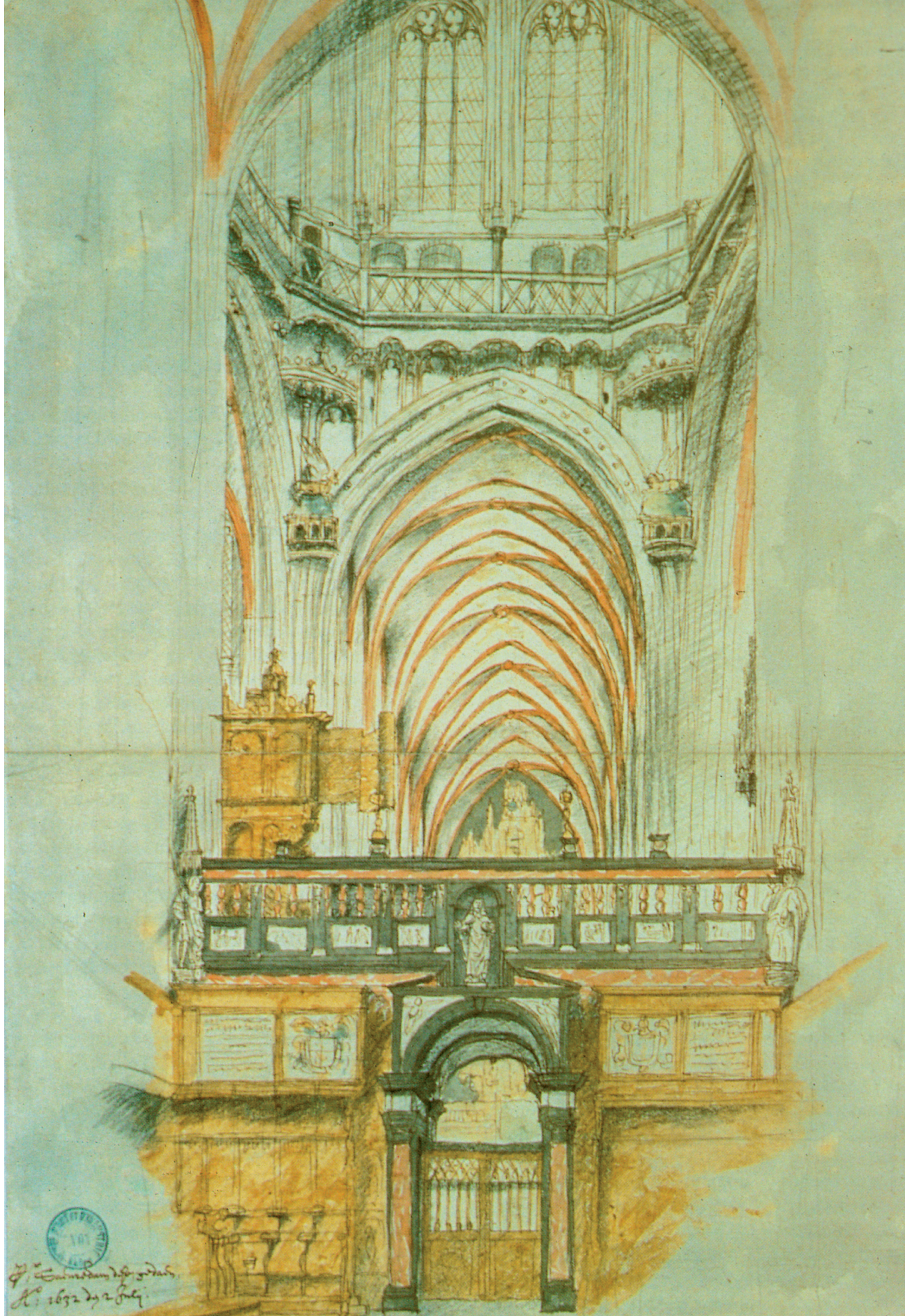
⁵ Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch IV* (Sint-Michiëlgestel 1873) passim.

⁶ Cleijne, 12.

⁷ Hens, 45; wonder nr. 481, 673-674.

⁸ Waite, 7-8.

⁹ Zie over onder andere het kruittekort ook Van den Berselaar.

Pieter Jansz. Saenredam, tekening van oxaal en koepel van de Sint-Jan gezien vanaf het hoogkoor, 2 juli 1632 (collectie Musée des Arts Décoratifs Lyon, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0023164).

Alle [sic] inwoners van de stad kwamen hem bezoeken. Maar binnen een paar dagen kreeg hij een soort aanval, waarbij hij over zijn hele lichaam begon te schudden. Met een 'schrickelijcke' stem riep hij: 'Wegh van my, wijckt van my, och wech van my af, alle goede vrienden, ende maect plaetse aen den ghenen die daer aenkomen, want daer komt aen een gheheel leger van duyvelen, die my willen ende sullen weghvoeren inde diepste ende meest stinckende plaetse van de helle, tot castijdinghe ende eeuwighe straffe van mijne sware zonde die ik bedreven hebbe, overleverende dese stadt vanden catholijcken coningh in handen van syne vyanden ende ketteren'. Hij gaf zijn geest en vervloekte ziel over (aan de duivel), waarna zijn bezoek het huis ontvluchtte. Door de voorzienigheid van God konden deze ketters het gebeurde niet geheim houden. Ze spotten er wel mee.

De leugenachtige mirakelgeest

Na de wonderen volgt de kop 'Vertooninge des leugenachtigen miraeckel-geest' en de herhaling van het citaat uit Matteüs 23:15, uit de rede van Jezus tegen de schriftgeleerden en de Farizeeën: 'Wee! U schriftgeleerde, Phariseen geveysde, ghy omgaet zee, en land om eenen Joden genoodt te maken, en als hy't gevorden is, maect ghy hem een kindt der hellen.'¹⁰ Een van de thema's van het Bijbelboek Matteüs is de verhouding tussen de christenen en de joden. Hoe moet men omgaan met de kloof die tussen beide groepen ontstaan is?¹¹ Met eenzelfde situatie zien de inwoners van 's-Hertogenbosch zich geconfronteerd. Wanneer we de directe context van Matteüs 23:15 lezen, zien we daar onder andere het verwijt: '... jullie versperren mensen de toegang tot het koninkrijk van de hemel. Jullie gaan er zelf niet binnen, maar laten ook degenen die er willen binnengaan niet toe.'¹² Een verwijt dat beide partijen elkaar kunnen maken vanuit hun eigen overtuiging.

De tekst met de titel *Vertooninge* heeft een volkomen andere inslag dan het *Verhael*. Hoewel het nergens blijkt uit de typografie of een vermelding van auteurschap, is de *Vertooninge* duidelijk van een andere hand dan het *Verhael*, en wel van een protestantse schrijver. Hij heeft het *Verhael* aangegrepen om voor het gevaar van het katholicisme te waarschuwen. En dat doet hij zelfs op rijm. Dit wordt een hekeldicht of schimpdicht genoemd. Hekeldichten komen veel voor in zeventiende-eeuwse pamfletten. Hekeldichten kunnen qua inhoud en doel dicht bij de satire liggen, maar het genre is minder subtiel

¹⁰ In de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV): 'Wee jullie, schriftgeleerden en Farizeeën, huichelaars, jullie bereizen landen en zeeën en om één enkele proseliet te winnen, en wanneer je hem eenmaal voor je gewonnen hebt, wordt hij dankzij jullie tot een hellekind in het kwadraat.'

¹¹ 'Inleiding op het evangelie volgens Matteüs', NBV, 1381.

¹² NBV, Matteüs 23:13.

Antonie Schetz van Grobbendonck in 1635, gravure van C.F. Fritzius.

in zijn spot.¹³ Deze tekst is bedoeld om een onmiskenbare boodschap onder een groot publiek te verspreiden, en het rijm helpt daarbij: teksten op rijm blijven beter in het geheugen hangen.

Duivelse misleiding

De protestantse auteur stelt:

*De vader van 't bedrogh, de stichter vande loghen,
die in den Paradijs ons ouders heeft bedroghen:
en slaept, noch sluymert niet: maer tot ziel-moordery
sweeft hy de werelt om, en gist op sijn gety,
siet hoe hy hem ter jacht soo listigh weet te schicken,
't miraeckel is sijn net, de leughenen sijnen stricken.
Let hier op paepsen-hoop, 't net staet voor u gespreyt;
ghy zijt het, die door hem, met leughens word gheweyt.
Met leughens, segh ick u: want die u souden voest'ren
met reyne melck; die sijnt, die u met fabels coest'ren.*

De duivel gebruikt dus het katholieke geloof in wonderen om mensen van het juiste (protestantse) pad af te brengen. De auteur waarschuwt dat wonderen bijgeloof zijn, en geen deel uitmaken van de ware kerk van Christus. Door in wonderen te geloven zet je je eigen ziel op het spel. Aan het einde van de *Vertooninge* citeert de auteur nogmaals uit Matteüs, maar nu uit de zogeheten kerkrede: 'Wee de werelt van ergernisse want het is noodigh

¹³ Van Bork, 862-863.

datter ergernissen komen, nochtans wee de menschen door wien ergernisse komt.¹⁴ De kerkrede heeft ook het volgen van de juiste weg als thema: 'En als je hand of je voet je op de verkeerde weg brengt, hak hem dan af en werp hem weg: je kan beter vermint of kreupel het leven binnengaan dan in het bezit van twee handen of voeten in het eeuwig brandende vuur geworpen worden' (Matteüs 18:8).

Schriftgeleerden en Farizeeën

De auteur vergelijkt de katholieke religie en specifiek het geloof in wonderen met een juk dat de gelovigen opgelegd is door de kerkleiders. Het gewone volk kan dit juk doorbreken. Dit is duidelijk bedoeld om nieuwe aanhangers voor het protestantisme te werven. Hij benadrukt hoe de Bosschenaren blind gehouden worden en dat hij hen naar het licht wil leiden. Daarvoor herhaalt hij nog een keer de twee mirakelen uit het *Verhael*, maar dan in zijn eigen lezing. Het lichaam van de predikant is niet verdwenen: hij heeft hem zelf (levend) aangetroffen. Het wonder van de sergeant is ook volkomen vals. Om zijn boodschap over te brengen, grijpt de auteur telkens terug op zijn analogie tussen de contemporaine situatie en Jezus' rede aan de schriftgeleerden en Farizeeën.

¹⁴ NBV: 'Wee de wereld met haar valstrikken. Het is onvermijdelijk dat er mensen ten val worden gebracht, maar wee de mens die de valstrik zet!'

Antoon van Dyck, 'Christus en de Farizeeën', studie, vroege zeventiende eeuw (collectie Metropolitan Museum of Art, New York).

Hij lijkt een vergelijking te trekken tussen de katholieken en de schriftgeleerden en Farizeeën, en de protestanten en de nieuwtestamentische ware christenen. Hij noemt de katholieke kerkleiders rabbijnen: '... noch worden u rabbins soo onbeschaemt bevonden, dat haer verdwaelden geest darf maecken groot ghetier en stellen opt onbeschaemt papier een daed dat noyt en was, maer uyt de poot ghesoghen van eenen leughen-geest: sijt ghy dan niet bedroghen?' Naar directe analogie van Matteüs 23:1-4 verwijt hij de katholieke kerkleiders plaats te hebben genomen op de stoel van Mozes, de ontvanger van de wet. Zij misleiden hun volk, net zoals de schriftgeleerden en Farizeeën dat gedaan hadden door alle regels te bundelen en verzwaren.

De nieuwe kinderen van God

Er bestaan meer pamfletten uit deze periode waarin protestantse auteurs zich de geschiedenis van Israël toe-eigenen om zichzelf, en niet de katholieken, af te schilderen als het ware volk van God. Twee daarvan gaan zelfs over het beleg van 's-Hertogenbosch. In *Israels Camp, ofte Harde ende Geweldighe Worsteling der warer t'huys-blijven der Israeliten met den Heere haren God/tegens hare*

ende der ghereformeerder Kercken grouwelijcke vyanden (Dordrecht 1629) staan, ondanks de ronkende titel, alleen gebeden die tot onder andere een succesvolle belegering van 's-Hertogenbosch moesten leiden.¹⁵ In datzelfde jaar publiceerde Johannes Hetzel, predikant in Emden, *Eroberung des Jebusitischen Sions/Das ist: Ein Christliche Erklarung und Application. Der eroberten Burgk Sion zu Jerusalem, Auff die Glücklich eroberte Stadt und Festung Hertzogenbusch*.¹⁶ Hierin vergelijkt hij stadhouder Frederik Hendrik met koning David – die Jeruzalem veroverde – en met Mattathias en zijn zoon Judas Makkabeüs, die de opstand leidden tegen koning Antiochus IV (ca. 215 – 164 voor Christus) toen deze had geëist dat de Joden afgoden zouden gaan vereren.¹⁷

De auteur van de *Vertooninge* gebruikt het Nieuwe Testament in plaats van het Oude. Op het eerste oog lijkt zijn tekst een antisemitische lading te hebben, maar dat is niet zo. Hij is niet negatief over het Joodse volk; hij is negatief over de Joodse leiders, net zoals hij dat is over de katholieke kerkleiders. Dat past ook niet in de cultuur van Republiek, waar in vergelijking met bijvoorbeeld de Spaanse Nederlanden en Engeland een grote religieuze tolerantie heerste.¹⁸

Gisbertus Voetius

Hoe onwaarschijnlijk het ook lijkt: de verhalen uit het *Verhael* en de *Vertooninge* hebben een basis in echte gebeurtenissen. De 'predikant van den duivel' die met lijf en leden afgevoerd werd naar de hel zou Gisbertus Voetius geweest zijn.

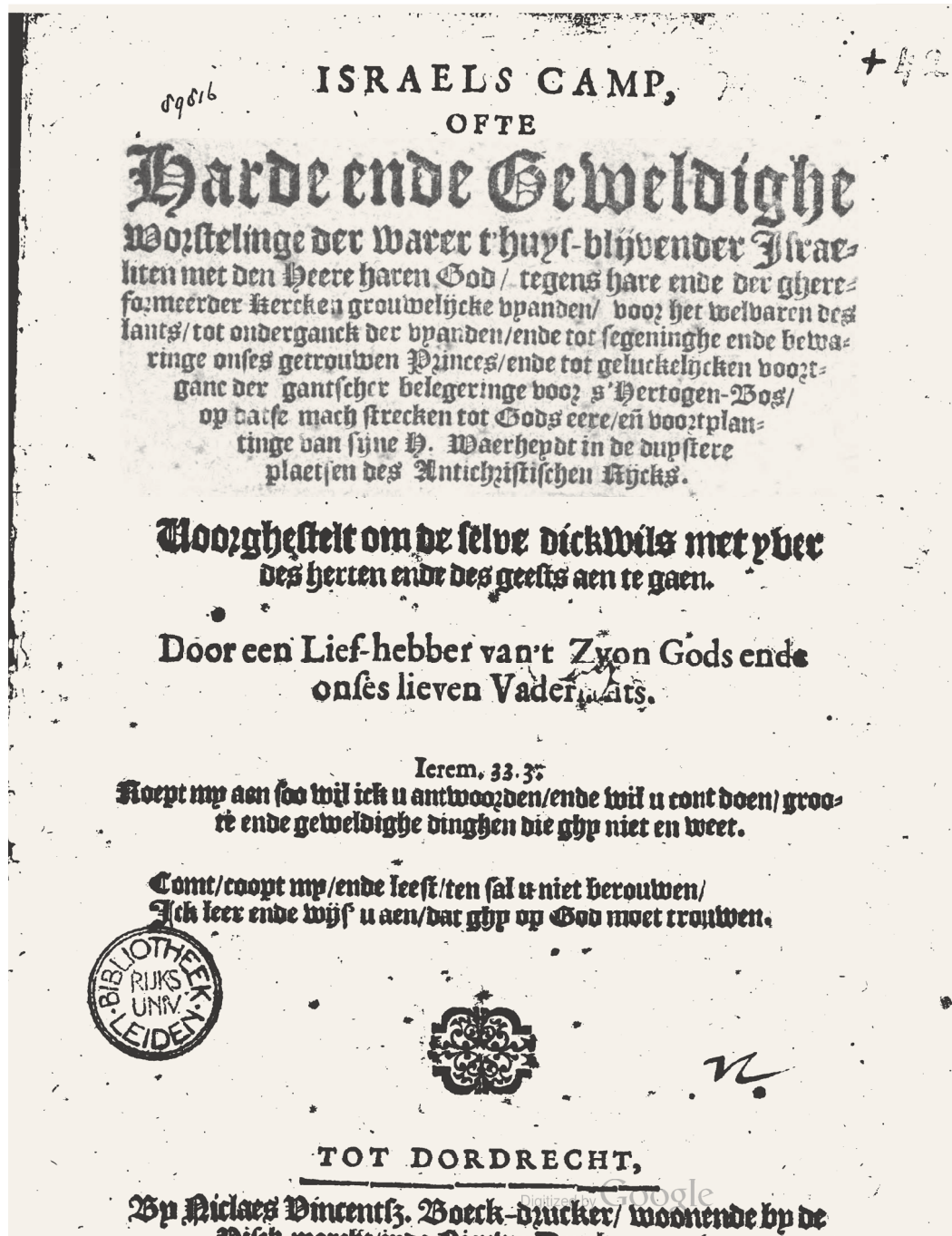
De van oorsprong Heusdense Gisbertus Voetius, of Gijsbert Voet (1589-1676), was een beroemd gereformeerd predikant. Hij was veldprediker tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch. Later zou hij hoogleraar theologie aan

¹⁵ Exemplaren, bewaard gebleven in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (pamflet 3880) en Universiteitsbibliotheek Leiden (pamflet 1629) en online beschikbaar via Google Books.

¹⁶ Koninklijke Bibliotheek, Pamflet 3908.

¹⁷ Waite, 41-42.

¹⁸ Idem, 26.

Titelblad van *Israels camp*.

de Universiteit van Utrecht worden. Voetius was een van de belangrijkste gereformeerde theologen. Voetius was niet de eerste die na de capitulatie preekte in de Sint-Jan – dat was Conradius Markinius – maar betrad het gestoelte al wel heel snel. Samen met Bernardus Bushoff uit Utrecht, Gisbertus Moringius uit Bommel en Johannes Spiljardus uit Gorinchem, werd Voetius verantwoorde- lijk voor het opzetten van de protestantse zielzorg in de stad.¹⁹ Dat Voetius als handlanger van de duivel gezien werd, is niet verbazingwekkend wanneer in oenschou- genomen wordt dat hij persoonlijk de Staten-Generaal overtuigd zou hebben van de noodzaak tot het calvinise- ren van 's-Hertogenbosch. Frederik-Hendrik zou van plan

¹⁹ Duker, 319.

zijn geweest 's-Hertogenbosch katholiek te laten, met het oog op een eventuele toekomstige heraansluiting van de Spaanse gewesten.²⁰

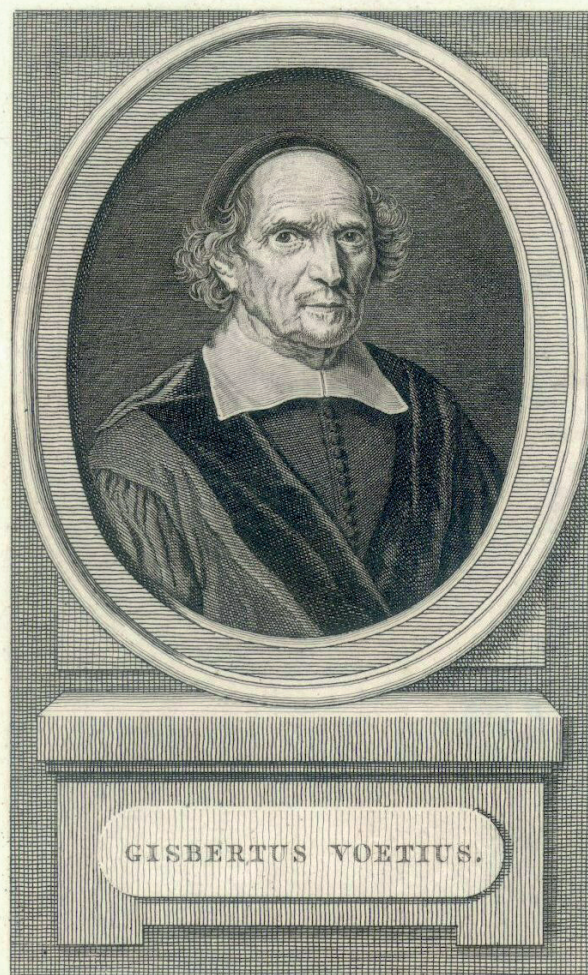
Eind november 1629 reisde Voetius naar Den Haag. Hij moest daar de traktementen van nieuw te benoemen predikanten bespreken. Op 12 december keerde hij terug. Zijn vrienden stonden versteld. Het bleek dat in zijn afwezigheid het gerucht was rondgegaan in de stad en de Meijerij dat hij dood was. Plots overleden, nadat hij tekeer was gegaan tegen het koperen kruis boven het Janskerkhof en een houten crucifix in de Sint-Jan, die te groot en te zwaar waren geweest voor de katholieken om mee te nemen. Zij ontvingen hem dus als 'eenen schoonen dooden' ('pulchro mortuo'). Demonstratief wandelde Voetius daarop over de wallen en door de stad om het verhaal de wereld uit te helpen.²¹

Pamfletinteractie

Toch was de kous niet af met Voetius' wandeltocht. In 1632 werd een pamflet gedrukt door Miguel de Lorenzana in Granada, *Relatio mirabilium signorum, quae evenerunt Sylvae-ducis, et poenae, quam Deus Dominus noster maledictae sectae concionatoribus immisit* (vrij vertaald: 'Een relaas over de wonderlijke tekenen, die gebeurd zijn in 's-Hertogenbosch, en de straf die God onze Heer daarop heeft gestuurd aan de predikant van de vervloekte sekte'). Dat werk heb ik niet terug kunnen vinden, maar Voetius verwijst er zelf naar in zijn *Selectarum disputationum theologicum*. Daar weerlegde hij de beweringen uit het *Relatio*. Voetius vermeldt ook de Nederlandse vertaling, met daaraan toegevoegd een klunzige tekst, gebaseerd op zijn weerlegging: dat is onze *Vertooninge des leugenachtigen miraekel-geest*.²² Omdat de *Selectarum disputationum theologicum* een latere publicatie is van een gedeelte van het werk van Voetius, moet Voetius elders eerder al op schrift gereageerd hebben. De publicatie van de *Vertooninge* als antwoord op de *Relatio* is een voorbeeld van zogeheten pamfletinteractie, een veelvoorkomend zeventiende-eeuws fenomeen waarin hele discussies werden uitgevochten door middel van dit soort drukwerkjes.²³

Van Spaanse oorsprong

We zien dus dat Miguel de Lorenzana twee keer wordt vermeld: de ene keer als drukker van het katholieke *Relatio*, de andere keer staat zijn naam op de voorzijde van de *Vertooninge*. Dat is opmerkelijk. Waarom zou hij een protestants hekeldicht drukken? Miguel de Lorenzana is niet bekend in de Universal Short Title Catalogue (USTC). Er was wel een Bartolomé Lorenzana in Granada als drukker

Gisbertus Voetius, prent uit ca. 1793 naar een schilderij van Nicolaas Maes uit ca. 1665, afkomstig uit: J. Kok, *Vaderlandsch woordenboek*, XXIX, 1793.

actief tussen 1608 en 1638. Er zijn maar liefst 137 titels bekend van publicaties die door deze Bartolomé gedrukt zijn. Was Miguel zijn zoon en opvolger?

In haar studie naar Spaanse beeldvorming over de Nederlanden vermeldt Yolanda Rodríguez Pérez een ander pamflet van Miguel de Lorenzana.²⁴ De USTC is dus incompleet. Dat andere pamflet blijkt een Spaans 'relación' (vlugschrift of pamflet) uit 1630 dat ook betrekking heeft op 's-Hertogenbosch: *Relacion de los prodigiosos sucessos que hã sucedido en la Ciudad de Bolduque*.²⁵ De beschrijving van de inhoud door Rodríguez Pérez komt overeen met de inhoud van het *Verhael*, tot aan het gebruik van de term 'vermaledijde sekte' ('maldita seta') toe. Dat zou betekenen dat de inhoud van het *Verhael* al in 1630 in

²⁰ Van de Sande en Vos, 124.

²¹ Voetius IV, 837-838. Duker, 352-327.

²² Voetius III, 906. Voetius IV, 837-843.

²³ Harms, 29.

²⁴ Rodríguez Pérez, 157.

²⁵ Collectie van de Bibliotheca Nacional in Madrid. Vanwege de coronamaatregelen was het niet mogelijk een scan van het pamflet aan te vragen.

het Spaans gepubliceerd zou zijn, en dat enige tijd later zowel een vertaling in het Latijn als in het Nederlands volgden. Rodríguez Pérez betoogt dat het verhaal over de overgelopen soldaat in Spanje verspreid werd om te benadrukken dat de val van de stad niet veroorzaakt was door falen van Spaanse zijde, maar door verraad.²⁶

Het is zeer onaannemelijk dat Miguel de Lorenzana de drukker was van de *Vertooninge*. Zijn vermelding op het titelblad houdt verband met het Verhael, niet met de *Vertooninge*. Is zijn naam misbruikt om een katholiek lezerspubliek te interesseren en vervolgens te confronteren met de eigen dwalingen?

Dit wijst erop dat de oorspronkelijke auteur van de inhoud van het *Verhael* een Spanjaard of in ieder geval een Spaans sprekende sympathisant van de katholieke zaak was. Later is er een Nederlandstalige vertaler aan de slag gegaan. Duker, de biograaf van Voetius, zag een andere tekst als de basis voor het Verhael, namelijk een fragment uit een verslag over het beleg van 's-Hertogenbosch door de jezuïet Sidronius Hosschius.²⁷ Het ligt meer voor de hand dat het andersom was, en dat Hosschius, die de stad al verlaten had op 17 september 1629, zich door het *Verhael* of wellicht een mondelinge overlevering heeft laten inspireren.²⁸

Voetius en de inhoud van de *Vertooninge*

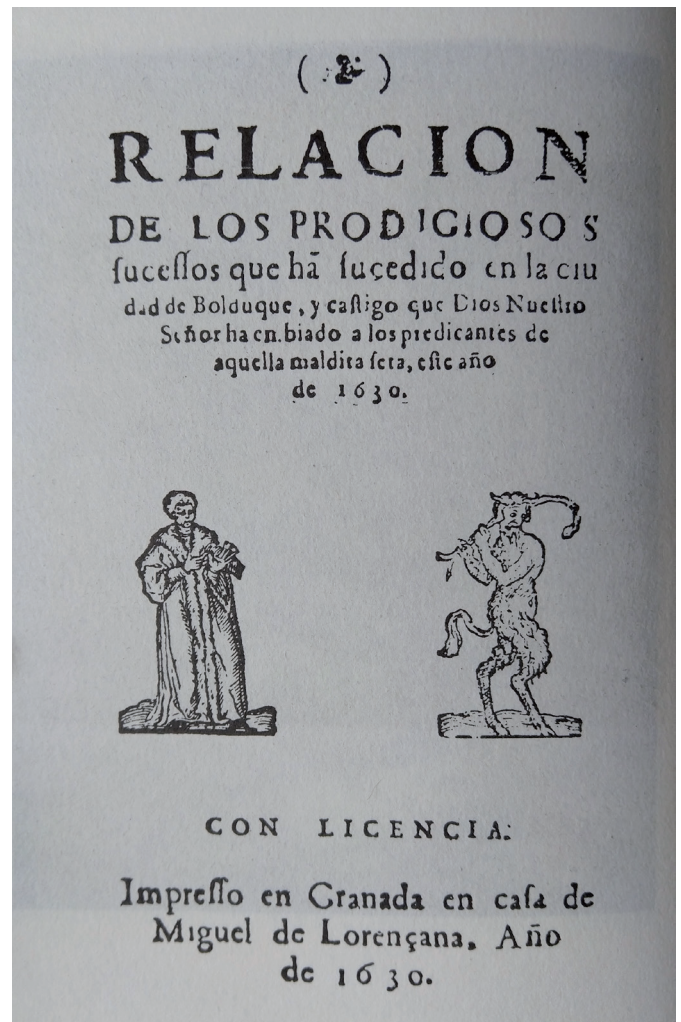
De weerlegging van het wonderverhaal door Voetius in de *Selectarum disputationum theologicum* is een gestructureerde weerlegging, een apologie. Puntsgewijs gaat hij in op alle aspecten van het *Relatio mirabilium signorum*. Zo merkt ook hij op dat er helemaal geen sprake was van een bijzonder vereerde crucifix, en dat zelfs de jezuïet Otto Zylius het niet genoemd heeft in zijn werk over de wonderen van de Zoete Vrouw van 's-Hertogenbosch. Het is qua aard en stijl een volkomen andere tekst dan de *Vertooninge*.

Voetius ontkende het bestaan van wonderen niet. Hij zag wonderen als tekens, als bovennatuurlijke werken door God bewerkstelligd om de goddelijke waarheid te bevestigen. Het zijn zeldzame fenomenen die door de zintuigen waargenomen kunnen worden. Volgens Voetius waren wonderen vooral geschikt voor de beginfase van het christelijk geloof en de kerk, voor het planten van het zaadje van het geloof. Ergens tussen de derde en vierde eeuw zouden wonderen vrijwel – maar niet geheel – definitief uitgestorven zijn. Met betrekking tot wonderen die gebeurd zouden zijn in het voordeel van de protestanten tijdens de Reformatie, houdt hij een slag om de arm. Hij wil geen uitspraken doen over de mogelijk wonderbaarlijke

²⁶ Rodríguez Pérez, 157.

²⁷ Duker, bijlage CXVI, aldaar ook een editie van het fragment. De gehele tekst van Hosschius is in editie bij Hermans, aldaar 183-184.

²⁸ Sacré en Velghe, 32.

Titelblad van 'Relacion de los prodigiosos'. Ontleend aan Rodríguez Pérez, aldaar afbeelding 10.

aard van bepaalde gebeurtenissen.²⁹

Voetius erkende ook het gevaar van kwade krachten. Hij zag het als cruciaal voor het christelijke geloof en traditie om te bepalen wat goddelijke en wat duivelse invloeden waren, maar zag tegelijkertijd ook de onmogelijkheid om dat onderscheid te maken. Alleen achteraf, na uitvoerige analyse, kan eventueel vastgesteld worden dat een geest een kwade was geweest. Bepalen of iets een goddelijke geest zou zijn geweest is onmogelijk; het kan hooguit aannemelijk worden gemaakt. Daarom vond hij het ook zo kwalijk dat heidenen en katholieken zo veel waarde hechtten aan bovennatuurlijke verschijningen: zij zouden nooit zeker kunnen weten of zij zich baseerden op ware, goddelijke openbaringen of op duivelse.³⁰

Auteurschap van de *Vertooninge*

De *Vertooninge* mist de genuanceerdheid en weloverwogenheid van de werken van Voetius. Dat is ook niet verbazingwekkend: de tekst had een volkomen ander

²⁹ Goudriaan, 198-205.

³⁰ Ossa-Richardson, 243-249.

doel. Het pamflet was bedoeld om een groot publiek te bereiken met een overduidelijke boodschap. Of Voetius de *Vertooninge* op prijs stelde, is niet duidelijk. Hij noemt het 'inconcinne', wat vertaald kan worden als 'onhandig, ongemaniert, lomp'.³¹

Dit wekt de indruk dat een fanatieke gereformeerde aan de haal is gegaan met Voetius' tekst om het grotere doel te dienen. Het was bepaald geen uitzondering dat pamfletten anoniem verschenen.³² Ook de naam van Voetius wordt bewust nergens vermeld. Dit was waarschijnlijk ook om het verhaal meer algemeen aansprekend te laten zijn. Hoe minder specifieke details, hoe algemener een tekst toe te passen is. Te algemeen kan echter ook niet, want met een 'Er was eens...' -vertelling win je geen zielen voor je zaak. Maar hoe zit het dan met die prominente mogelijke verwijzing voor de herkomst of zelfs het auteurschap van de *Vertooninge* op het titelblad? Daar staat immers een wapen afgebeeld en dat is bij uitstek bedoeld om personen te identificeren.

Wapen

Het wapen bevat een schild met twee gekruiste zwaarden, met een gekroond helmteken met daarop wederom twee gekruiste zwaarden. Het behoort zeer waarschijnlijk aan de familie Van Diepenbroek, een van oorsprong Gelderse adellijke familie. Het slot Diepenbroek lag bij Bocholt, dat een Gelders leen was. Vanaf de vijftiende eeuw waren de Van Diepenbrocks door een huwelijk heren van Empel, maar dat was Empel in Noordrijn-Westfalen en niet het Empel nabij 's-Hertogenbosch. Een connectie van de familie met Brabant vinden we pas ver na de publicatie van de *Vertooninge*. In 1814 werd een Van Diepenbroeck benoemd in de ridderschap van Brabant.³³

In de zestiende en zeventiende eeuw duikt de naam Van Diepenbroek incidenteel op in de Bossche archieven, bijvoorbeeld in het Bosch Protocol en in het doopboek van de Sint-Jacobskerk.³⁴ Diepenbroek is echter ook een buurtschap in de buurt van Helmond, dus het kan ook om mensen gegaan zijn die daar van oorsprong vandaan kwamen. Aan het einde van de negentiende eeuw zou de bekende componist Alphons Diepenbroek in 's-Hertogenbosch wonen, maar hij kwam van oorsprong uit Amsterdam.

Er is dus geen duidelijke reden waarom ervoor gekozen is om juist dit wapen op het titelblad van het pamflet te plaatsen. Had de drukker het blok toevallig liggen, en vond hij het toepasselijk bij het verhaal over de belegering

Links: het wapen zoals afgebeeld op het titelblad.

Rechts: zegel van Rutger van Diepenbroek, 1479 (Gelders Archief, 0243 Charterverzameling, zegels, 1104/14).

van 's-Hertogenbosch, of de botsing tussen protestants en katholiek? Of is het, aansluitend op de citaten, een verwijzing naar het Bijbelboek Matteüs, waarin op verschillende plaatsen sprake is van een zwaard of zwaarden?³⁵ Vooral Matteüs 10:34-36 lijkt aan te sluiten qua thematiek: 'Denk niet dat ik gekomen ben om op aarde vrede te brengen. Ik ben niet gekomen om vrede te brengen, maar het zwaard. Want ik kom een wig drijven tussen een man en zijn vader, een dochter en haar moeder en tussen een schoondochter en haar schoonmoeder; de vijanden van de mensen zijn hun eigen huisgenoten.'

Tot slot

Al met al blijft de exacte herkomst van de *Vertooninge des leugenachtigen miraekkel-geest* in nevelen gehuld. We kunnen het drukwerkje wel in een traditie van interactie tussen katholieke en protestantse auteurs en drukkers plaatsen. Het is een werk dat niet direct op het eerste gezicht zijn ware aard toont. Net als de mirakelgeest zelf.

Lianne van Beek is senior archivist bij Erfgoed 's-Hertogenbosch en promovenda Middeleeuwse Geschiedenis bij de Rijksuniversiteit Groningen.

³¹ Pinkster, 'Inconcinnus', 505.

³² Harms, 25.

³³ 'Van Gronsfeld Diepenbroeck', 453-459.

³⁴ Dirck Tielmanssen van Diepenbroek was op 14 maart 1572 getuige bij de doop van Eelken, dochter van Zander Jacopssen. NL-HtSA 0019 Doop-, trouw- en begraafboeken, inv.nr. 53. Bosch Protocol: NL-HtSA, 0014 Schepenbank van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1308, f. 194v en inv.nr. 1590, f. 138r.

³⁵ Matteüs 10:34, 24:51, 26:51-55.

Literatuur en verantwoording

Primaire bronnen

De Nieuwe Bijbelvertaling met Deuterocanonieke boeken, 2004, 's-Hertogenbosch en Leuven.

Erfgoed 's-Hertogenbosch (NL-HtSA), archiefnummer 0014, Schepenbank van 's-Hertogenbosch 1366-1811, inv.nr. 1308 en 1590, f. 138r.

Erfgoed 's-Hertogenbosch (NL-HtSA), archiefnummer 0019, Doop-, trouw- en begraafboeken als retroacta, 1565-1812, inv.nr. 53.

Israels Camp, ofte Harde ende Geweldighe Worstelinge der warer t'huys-blijven der Israeliten met den Heere haren God/tegens hare ende der ghereformeerder Kercken grouwelijcke vyanden, 1629, Dordrecht.

HETZEL, J., 1629: Eroberung des Jebusitischen Sions/Das ist: Ein Christliche Erklarung und Application. Der eroberten Burgk Sion zu Jerusalem, Auff die Glücklich eroberte Stadt und Festung Hertzogenbusch, Emden.

HOSSCHIUS, S., 1850: 'Obsidionis silvaducensis succincta narratio', in: C.R. Hermans ed., Verzameling van oorkonden betrekkelijk het beleg van 's-Hertogenbosch in der jare 1629 I, 's-Hertogenbosch, 108-190.

Relacion de los prodigiosos sucessos que hã sucedido en la Ciudad de Bolduque, 1630, Granada.

Vertooninge des leugenachtigen miraekkel-geest ofte wonderlijcke teecken en die gebeurt soude zijn binnen de stads van s'Hertoghen-bos, 1632, Granada.

VOETIUS, G., 1659: Selectarum disputationum theologicarum III, Utrecht.

VOETIUS, G., 1667: Selectarum disputationum theologicarum IV, Amsterdam.

Secundaire literatuur

BERSELAAR, H. VAN DEN, 'De verraders gestraft. 1629 in een Spaanse optiek', Bossche bladen 3, 155-159.

BORK, G.J. VAN, 1997: 'Satire of hekeldicht', in: G.J. van Bork e.a., Letterkundig lexicon voor de Neerlandistiek, Amsterdam, 862-863 (online resource op dbnl.org).

CHURCHILL, W.A., 1935: Watermarks in paper in Holland, England, France etc. in the XII and XVIII centuries and their interconnection, Amsterdam.

CLEIJNE, I.J. e.a., 2008: 's-Hertogenbosch. Sint-Jacobskerk. Bouwhistorisch onderzoek (BAAC rapport 05.204), 's-Hertogenbosch en Deventer.

DUKER, A.C., 1989: Gisbertus Voetius I, Leiden, herdruk van 1897.

GOUDRIAAN, A., 2006: Reformed orthodoxy and philosophy, 1625-1750. Gisbertus Voetius, Petrus van Maastricht and Anthonius Driessen, Leiden en Boston.

HARMS, R., 2010: De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw, Utrecht.

HENS, H. e.a., 1978: Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603, Tilburg.

OSSA-RICHARDSON, A., 2013: 'Gijsbert Voet and Discretio spirituum after Descartes', in: Clare Copeland en Jan Machielsen ed., Angels of light? Sanctity and the discernment of spirits in the early modern period, Leiden en Boston, 235-253.

RODRÍGUEZ PÉREZ, Y., 2003: De Tachtigjarige Oorlog door Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673), Nijmegen.

SACRÉ, D. EN D.VELGHE, 1996: 'Sidronius Hosschius: leven en werk' in: Dirk Sacré ed., Sidronius Hosschius (Merkem 1596-Tongeren 1653) Jezuiet en Latijns dichter, Kortrijk, 15-72.

SANDE, A. VAN DE EN A. VOS, 1997: 'Een verdeeld huis. Godsdiens en cultuur', in: A. Vos e.a. (ed.), 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990, Zwolle en 's-Hertogenbosch, 123-145.

SCHUTJES, L.H.C., 1873: Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch IV, Sint-Michielsgestel.

'VAN GRONSFELD DIEPENBROECK', 1990-1991: Nederlands Adelsboek 81, 453-459.

WAITE, G.K., 2019: Jews and muslims in seventeenth-century discourse. From religious enemies to allies and friends, Londen en New York.

Databases en naslagwerken

Bedevaartplaatsen in Nederland: <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/>

PINKSTER, H. (ed.), 1998: Woordenboek Latijn-Nederlands, Amsterdam.

Universal Short Title Catalogue: <https://www.ustc.ac.uk>